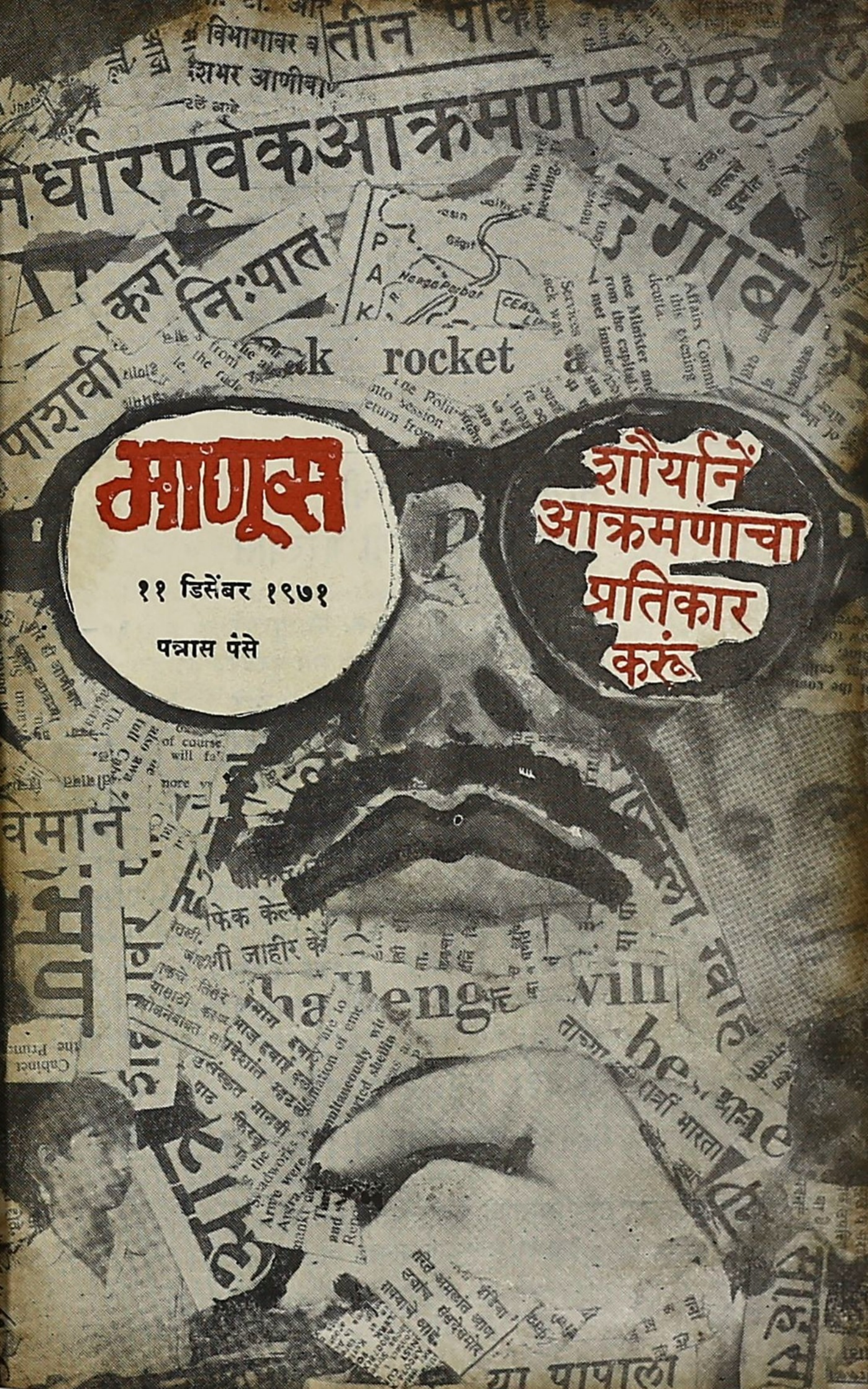
माणूस
११ डिसेंबर १९७१
पन्नास पैसे
शौर्यानिं आक्रमणाचा प्रतिकार करूं

माणूस

दशकपूर्तिनिमित्त

रुपया पुस्तक योजना

माणूसची ५ वर्षांची १०० रुपये वर्गणी भरल्यास

राजा शिवछत्रपती	ब. मो. पुरंदरे	३०—००
पुरंदऱ्यांची दौलत	ब. मो. पुरंदरे	३—५०
पुरंदऱ्यांची नौबत	ब. मो. पुरंदरे	३—५०
शिलंगणाचं सोनं	ब. मो. पुरंदरे	३—००
मुजऱ्याचे मानकरी	ब. मो. पुरंदरे	३—००
कधी आणि कोठेतरी	डॉ. सुधीर फडके	१२—००
रातराणी	विजय तेंडुलकर	१२—००
शतपावली	रवींद्र पिंगे	१२—००
पूर्णिया	अनिल अवचट	६—००
श्रीग्रामायन	श्री. म. माजगावकर	१५—००

ही दहा दर्जेदार पुस्तके प्रत्येकी एक रुपयास मिळतील.......

योजनेच्या सविस्तर तपशीलासाठी कव्हर पान तीन पहा.

*पाचवी प्रतिष्ठान आवृत्ती

माणूस	शनिवार	११ डिसेंबर १९७१	पन्नास पैसे
वर्ष	अंक	वार्षिक वर्गणी	परदेशची वर्गणी
अकरा	अठ्ठावीस	पंचवीस रुपये	पंचेचाळीस रुपये

माणूस

संपादक
श्री. ग. माजगावकर

साहाय्यक
दिलीप माजगावकर
सौ. निर्मला पुरंदरे

सप्रेम नमस्कार...

□ श्री. देवीदास बागूलांचे 'आस्तिक–नास्तिक' हे सदर पुष्कळ दिवस बरवर चाळत होतो. दुर्गाबाई भागवतांचं पत्र वाचल्यानंतर मुद्दाम सर्व लेख पुन्हा वाचले.

संतवाङ्मयाचा जो नवीन विलोभनीय अर्थ बागूल लावीत आहेत तो वाचून मन मोहरून गेलं. असे वैचारिक लेख अलीकडे फारच दुर्मिळ झाले आहेत. बागूलबुवांचं निरूपण आपल्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाबद्दल बरंच काही सांगून जातं. 'माणूस'ने ते प्रसिद्ध करावं यात खास औचित्य आहे. ही लेखमाला आपण पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध कराल तर फारच चांगले होईल.

२९ नोव्हेंबर १९७१ — हरेश्वर चुरी, चिंचणी

□ आपल्या २७ नोव्हेंबरच्या 'माणूस' मधील महावीर जोंधळे लिखित 'ओपन चव्व्या झीरो क्लोज' या कथेची सुरुवात मनाची पकड घेते. पण कथेच्या शेवटी कथा फारच वाईट बनते. कथा वाचताना सारखे वाटते, की लालनबाईचा मटका खेळण्याचा नाद व तिचा अंथरुणावर सदा आजारी पडलेला नवरा ह्यात काहीतरी विलक्षण घडेल. पण नाही. सारांश: 'माणूस'मध्ये अशा सामान्य व निराशाजनक कथा छापू नयेत.

२ डिसेंबर १९७१ — आनंद निकम, नासिक

साप्ताहिक माणूस : १०२५ सदाशिव, पुणे ३० : दूरध्वनी : ५७३५९

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादीबाबतचे हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी 'माणूस' साप्ताहिकाचे चालक सहमत असतीलच असे नाही. ललित साहित्यातील पात्रे काल्पनिक.

भारत-पाक पुरतेच हे युद्ध मर्यादित राहिले तर भारतीय फौजा हे युद्ध झटपट संपवतील. पण पाकच्या बाजूने चीन युद्धात उतरला तर ? तर...

वा. दा. रानडे

पाकिस्तानने अखेर चोवीस वर्षांत चौथ्यांदा भारतावर आक्रमण करून युद्ध लादले. हे आक्रमण निर्धाराने आणि निर्णयात्मकपणे परतवून लावण्यासाठी सारा भारत पक्षभेद व मतभेद बाजूला ठेऊन एकजुटीने लढत आहे.

या युद्धातील भारताचे उद्देश स्पष्ट आहेत. पहिले उद्दिष्ट म्हणजे याह्याखानांच्या लष्करी मगरमिठीतून बंगला देश मुक्त झाला पाहिजे आणि भारतात आलेले एक कोट निर्वासित सन्मानाने व सुरक्षित परत गेले पाहिजेत. स्वतंत्र बंगला देशाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही तडजोडीला मान्यता द्यावयाची नाही, या भूमिकेवर आपण ठाम राहिले पाहिजे. सबंध पाकिस्तानच जाण्याचा प्रसंग आल्यावर शेख मुजीबर रहमान यांच्या पहिल्या सहा कलमी पाक अंतर्गत स्वायत्ततेच्या योजनेच्या पायावर याह्याखान तडजोडीस तयार होण्याची शक्यता आहे. बडी राष्ट्रेही अशा योजनेचा पाठपुरावा करण्याचा बराच संभव आहे. ' राजकीय तडजोड, राजकीय तडजोड ' असा मोघम शब्दप्रयोग बडी राष्ट्रे वापरीत आहेत. त्यातून पूर्व बंगालला पाक अंतर्गत स्वायत्तता त्यांना अभिप्रेत आहे. पाकची एकसंधता कायम राहण्यास आपला पाठिंबा राहील, अशी रशियाची भूमिका असल्याचे रशियाने पाकिस्तानला आश्वासन दिले आहे.

बंगला देश स्वतंत्र होण्याच्या मागणीस रशियाने पाठिंबा दिलेला नाही. हिंद-पाक युद्ध सुरू झाल्यानंतरसुद्धा रशियन सरकारने काढलेल्या पत्रकात व कोसिजिन यांनी केलेल्या भाषणात पूर्व पाकिस्तानमध्ये राजकीय तोड निघाली पाहिजे, पूर्व बंगाली जनतेचे लोकशाही हक्क मान्य झाले पाहिजेत, एवढेच मोघम म्हटले आहे. भारत व पाकने युद्धतहकुबी करून सीमेवरून आपल्या फौजा काढून घ्याव्यात, हा अमेरिकेचा ठराव सुरक्षा समितीत रशियाने व्हेटो वापरून फेटाळला हे खरे पण बंगला देश जनतेला लोकशाही हक्क देण्याच्या पायावर तेथील नेत्यांशी वाटाघाटी करण्यास पाकिस्तानने मान्यता द्यावी व युद्धतहकुबी करावी असा एखादा तडजोड ठराव सुरक्षा समितीपुढे अजून येण्याचा संभव आहे. अमेरिकेच्या पहिल्या ठरावाला रशियाने विरोध केला असला, तरी अशा ठरावाला रशिया विरोध करणार नाही असे आज ठामपणे म्हणता येत नाही. आणि मग या प्रश्नावर सुरक्षा समितीत भारत एकटा पडण्याचा संभव आहे. तडजोडीला व युद्ध थांबवायला आम्ही तयार असता भारत तयार नाही, भारतालाच युद्ध हवे आहे, असा प्रचार करण्याची संधीही पाकला मिळेल, पण या मतलबी प्रचाराला आणि जागतिक लोकमताच्या प्रतिक्रियेला भीक न घालता स्वतंत्र बंगला देशच्या भूमिकेवर आपण ठाम राहिले पाहिजे.

शांततेसाठी राजकीय तडजोडीची योजना मांडणारांना भारताचा असा सवाल आहे, की २५ मार्चला याह्याखानांच्या लष्करी राजवटीने बंगला देशच्या जनतेवर अमानुष दडपशाही व सामुदायिक हत्याकांड केले तेव्हापासून गेले आठ-नऊ महिने आपण काय करीत होता? बंगला देशच्या प्रश्नावर राजकीय तोड काढण्यासाठी जगाला भरपूर अवधी भारताने दिला. या मुदतीत भारतावर एक कोटी निर्वासितांचा बोजा पडला तरी भारताने संयम राखला. पण बडी राष्ट्रे, युनो आणि सुरक्षा समिती काहीच करीत नाहीत, असे दिसून आल्यावर भारताला सुरक्षिततेच्या दृष्टीने योग्य ती उपाययोजना करावी लागेल व ती करण्यास तो समर्थ आहे असा इशारा परदेश दौऱ्याहून परतल्यावर पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी दिला. सीमेवर रोज कोठे तरी पाक तोफांचा भडिमार होत होता. पाक विमाने भारताच्या हद्दीत अतिक्रमण करीत होती. सीमेवरील चकमकीत भारतीय नागरिकांचे व सीमा सुरक्षा दलाच्या सैनिकांचे नाहक बळी पडत होते. तरीही भारताने संयम सोडला नाही. आम्ही आपण होऊन युद्ध सुरू करणार नाही पण पाकने युद्ध लादलेच तर त्याचा पुरेपुर समाचार घेऊ एवढाच इशारा भारताने दिला, अखेर युद्ध प्रथम सुरू केले ते पाकिस्ताननेच. आणि स्वाभाविकच आक्रमकाचा पुरेपुर समाचार भारतीय फौजा घेत आहेत.

पाकचे आक्रमण आपण परतवून लावूच लावू. भारत-पाक पुरतेच हे युद्ध मर्यादित राहिले तर भारतीय फौजा हे युद्ध झटपट संपवतील पण चीन या युद्धात

पाकच्या बाजूने पडल्यास मात्र ते दीर्घकाल चालवावे लागेल. चीन प्रत्यक्ष आपल्या फौजा पाठवून या युद्धात हस्तक्षेप करील, की केवळ मोठ्या प्रमाणावर लष्करी मदत करील ? चीन प्रत्यक्ष युद्धात पडला तर रशियाही भारताच्या बाजूने युद्धात पडेल व मग त्यातून जागतिक युद्धच उद्भवेल. अमेरिकेशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे चीनचे अलीकडचे धोरण लक्षात घेता चीन जागतिक युद्धाचा धोका ओढवून घेईल असे वाटत नाही. तेव्हा प्रत्यक्ष युद्धात न पडता पाकला मोठ्या प्रमाणावर लष्करी मदत करण्याचेच धोरण चीन स्वीकारील असा संभव अधिक दिसतो. तसे घडल्यास रशियाकडून आपल्यालाही शस्त्रांची मदत मिळेल. ही दोन राष्ट्रे युद्धात न पडल्यास युद्धाचे क्षेत्र वाढणार नाही. पण त्यांच्या लष्करी मदती-मुळे ते दीर्घकाळ चालण्याचा संभव आहे.

स्वतःला लोकशाहीची खंदी पुरस्कर्ती म्हणविणारी अमेरिका भारत-पाक संघर्षात पाकच्या लष्करी राजवटीची पाठिराखी बनली आहे. हिंद व पाकला समान लेखण्याचे जुनेच धोरण अमेरिकेचे राज्यकर्ते अवलंबीत आहेत. पाक-प्रमाणेच भारताची लष्करी मदत त्यांनी थांबविली. अमेरिकेकडून भारताला फारशी लष्करी मदत मिळत नव्हतीच. त्यामुळे भारताचे फारसे नुकसान झालेले नाही. पण पाकलष्करशाहीचे पाठीराखे राष्ट्र म्हणून भारतामध्ये अमेरिका अधिकच अप्रिय होत आहे.

जगातील वसाहत देशातील स्वातंत्र्य लढ्यांना पाठिंबा देण्याची चीनची भमिका, पण जागतिक राजकारणातील हितसंबंधाचा प्रश्न येतो तेव्हा या भमिकेचा चीनला कसा सोईस्कर विसर पडतो हेच बंगला देशच्या प्रश्नाने पुन्हा एकदा प्रत्ययाला आले आहे. तिबेटी जनतेची स्वायत्ततेची चळवळ चीनने अमानुष हत्याकांड व दडपशाही करून दडपून टाकली. तेच तंत्र अवलंबून बंगला देशाची चळवळ चिरडून टाकण्याचा पाकच्या लष्करी राज्यकर्त्यांनी प्रयत्न केला. चीनला आपल्या जागतिक हितसंबंधांच्या दृष्टीने रशियाच्या सीमेवर आपल्या बाजूचे राष्ट्र हवे आहे म्हणून या प्रश्नात अमेरिकेप्रमाणे चीनही पाकचा पाठीराखा बनला आहे.

सध्याच्या पाक आक्रमणाचा विचार केवळ बंगला देश संबंधापुरता करून चाल-णार नाही. त्याचा अधिक व्यापक विचार केला पाहिजे. देशाच्या फाळणीपासून पाकचे व भारताचे संबंध नेहमी संघर्षाचे व कटकटीचे राहिले आहेत. याचे कारण धर्माधिष्ठित राष्ट्रवाद व लष्करशाहीच्या पायावर झालेली पाकची उभारणी. बंगला देशाच्या चळवळीने धर्माधिष्ठित राष्ट्रवाद खोटा ठरविला आहे. बंगला देश स्वतंत्र झाल्यावर एकटा पश्चिम पाकिस्तान किती काळ एकसंध राष्ट्र म्हणून टिकाव धरू शकेल ? स्वायत्ततेची चळवळ पश्चिम पाकमध्येही जोर धरू लागली आहे. सीमा प्रांतातील पठाण पख्तुनिस्तानासाठी अनेक वर्षे झगडा देत आहेत व पाकमधील निवडणुकीत सरहद्द गांधी खान अब्दुल गफारखानांचे चिरंजीव वलीखान यांच्या

नेतृत्वाखालील नॅशनल अवामी पक्षास सीमाप्रांत व बलुचिस्तानात बहुमत मिळाले. अनेक वर्षे दडपशाही करूनही तेथील चळवळ पाकचे राज्यकर्ते दडपू शकलेले नाहीत. सिंध प्रांतातही स्वायत्ततेची चळवळ मूळ धरत आहे. बंगला देशच्या चळवळीप्रमाणेच पश्चिम पाकमधील या चळवळींना आपण पाठिंबा दिला पाहिजे. आपल्याला पाकचा कोणताही प्रदेश नको आहे पण पाकमध्ये लष्करशाही आहे तोपर्यंत भारताच्या स्वातंत्र्याला व सुरक्षिततेला सतत धोका आहे. हा धोका कायमचा नाहीसा करायचा असेल तर पाकच्या लष्करशाहीचा निःपात केला पाहिजे. पश्चिम पाकमधील खऱ्या लोकशाहीवादी गटांनी उठाव करण्याची हीच वेळ आहे. बंगला देश स्वतंत्र झाला, की त्या पराभवाने पश्चिम पाकमधील लष्करशाहीत असंतोष निर्माण होऊन याह्याखानाचे उच्चाटन होण्याचा संभव आहे. पण आयूब जाऊन याह्याखान आले तसे याह्याखान जाऊन दुसरा एखादा लष्करी हुकूमशहा अधिकारावर येता कामा नये. किंवा भुट्टोसारख्या कट्टर हिंदद्वेष्ट्या व तकलुपी लोकशाहीवादी नेत्याकडेही सूत्रे गेली न पाहिजेत. अर्थात हे पश्चिम पाकमधील जनतेनेच ठरवावयाचे आहे. स्वातंत्र्यानंतर गेली चोवीस वर्षे भारतद्वेषाच्या व धार्मिकतेच्या पायावर तेथील जनता पोसली गेली आहे. लष्करी राजवटीमुळे लोकशाहीचा स्वच्छ सूर्यप्रकाशच तिला अनुभवायला मिळालेली नाही, पण बंगला देशच्या लढ्याचे विजयाने तेथेही आता लोकशाही चळवळ मूळ धरू लागण्याची शक्यता आहे. वलीखानाच्या नेतृत्वाखाली अशी चळवळ उभी राहिली तर तिला आपण पाठिंबा दिला पाहिजे.

आणखी एक महत्वाचा प्रश्न काश्मिरचा. गेली चोवीस वर्षे हा प्रश्न अनिर्णित राहिला आहे. संपूर्ण काश्मिर भारताचा अविभाज्य भाग आहे. पाकने १९४७ साली आक्रमण करून काही भाग बळकावला व यूनोने लादलेली युद्धतहकुबी मान्य करून आपण इतकी वर्षे तो पाकच्या ताब्यात राहू दिला, पण आता हा भाग मुक्त करून काश्मिर प्रश्न कायमचा निकालात काढला पाहिजे. परक्याने बळकावलेला आपला प्रदेश जिंकून घेण्यात कोणतेही आक्रमण नाही !

युद्धाला कोणते वळण लागते हे आताच सांगणे कठिण आहे. पण भारत–पाक मधील सर्व अनिर्णित प्रश्न आपण याच वेळी एकदा कायमचे निकालात काढले पाहिजेत. सर्व प्रश्न एकदम निकालात निघतील असे नाही, पण लोकशाही पद्धतीने त्यांची सोडवणूक करण्याची योजना आखली पाहिजे व त्यासाठी पाकमधील लष्करशाहीचा निःपात केला पाहिजे.

◻ ◻ ◻

पाटीलवाडी पाडळदे आणि शहादे या भागात सध्या कार्य करीत असलेल्या एका सर्वोदयी मित्राचे पत्र......

संपादक. माणूस
स. न. वि. वि.

आपण धुळे जिल्ह्यात शहाद्याला येऊन गेल्यामुळे या भागात खळबळ उडाली. कोठून तरी माणूसचा तो अंक (१५ ऑगस्ट) मिळवून गटागटाने त्याचे वाचन होऊ लागले. पोलिसांना अंक मिळत नव्हता. कोठून तरी तो त्यांनी मिळवला व त्याचे वाचन पोलीस कचेरीत पार पडले. जमीनदार मंडळींनी तर अंक वाचून धसकाच घेतला. एकजण म्हणाले, माजगावकरनी आपण कोठे सापडणार नाही अशा कौशल्याने सर्व वर्णन लिहिले आहे. काहीजण अंक वाचून गडबडून गेले. कधी नव्हत्या त्या इकडच्या भानगडी चव्हाट्यावर आल्या याचे त्यांना फार वाईट वाटले. कोणी म्हणाले, अमक्या अमक्यावर अन्याय झाला. राजकारणी लोक जरा स्तब्ध झाले आणि भिल्ल, आपले दुःख विसरून गावोगावात अंक वाचू लागले. एकच अंक अनेक गावात हिंडू लागला. सामुदाईक वाचन होऊ लागले. आपली दुःखे, गाऱ्हाणी, अडचणी, समस्या सर्वांसमोर मांडल्या म्हणून 'माणूस'ला धन्यवाद मिळू लागले. सर्वांची हिंमत वाढली. आपला कोणी पाठीराखा आहे हा विश्वास आला.

अंबरसिंग महाराज तर एकाकी काम करीत होते. कुणी मदत करो न करो, त्यांची पायपीट चालूच होती. गावागावात जायचे, भजन म्हणायचे, गावकरी जमले, की त्यांना चार उपदेशपर गोष्टी सांगायच्या. सर्वांची दुःखे ऐकून घ्यायची, ती योग्य अधिकाऱ्याकडे पोचवायची, असा त्यांचा कार्यक्रम चालूच होता. म्हसावदला गोळीबार झाला, एक भिल्ल ठार झाला व सर्वांचे लक्ष शहाद्याकडे गेले. अंबरसिंगाचे सर्वोदयी सहकारी आले. माणूसचे संपादक आले. इतर अनेक आले. त्यांनी परिस्थिती पाहिली. शांतपणे अंबरसिंगांनी केलेले काम पाहून सर्वांनाच कौतुक वाटले, आशा वाटली. माणुसकी जागवण्याचे एक काम शांततेच्या मार्गाने होत आहे त्याला सर्वांनी सहाय्य करायचे मनोमन ठरवले. परिस्थिती पहाण्यासाठी सर्वोदयातली उच्च पदस्थ मंडळी येऊन गेली. सर्वांनी येथल्या कामाकडे लक्ष दिले पाहिजे हे मान्य केले.

सर्वसेवा संघाचे अध्यक्ष एस्. जगन्नाथन या भागात चार दिवस दौरा करून गेले. अनेक गावांत ते हिंडले. शेवटी त्यांची शहाद्याला जाहीर सभा झाली. श्री. जगन्नाथन मद्रासचे. मराठीत ते बोलू शकत नव्हते. हिंदीत बोलले. त्यांचे भाषण समोर बसलेल्या बहुसंख्य भिल्लांच्या व इतर सर्वांच्या हृदयाला जाऊन भिडले. अनेक वेळा सर्वांनी टाळ्या वाजवून त्यांना प्रतिसाद दिला. ते आपल्या भाषणात म्हणाले, तुमच्या भागासारखीच आमच्याकडे तंजावर जिल्ह्याची परिस्थिती आहे. मोठमोठे जमीनदार आहेत, सुपीक जमीन आहे. शेतमजुरांची दुःखे तुमच्या सारखीच आहेत. परंतु या सर्व दुःखावर तिकडच्या शेतमजुरांनी, गरिबांनी संघटित होऊन मात केली आहे. तिकडचा मजूर पाच रुपये मजुरी रोज मिळवत आहे. तुम्ही गावागावात संघटना करा व पाच रुपये मजुरी मिळेल तर कामावर येऊ असे सांगा. जमीनदार लोक काय करतील ? शेवटी त्यांना मजुरी वाढवावीच लागेल. येथल्या जमिनीचा प्रश्नही बिकट झाला आहे. पन्नास वर्षांचा जमिनीचा येथला इतिहास पाहिला तर हे दिसून येईल, की येथल्या जमिनी पूर्वी आदिवासींच्या होत्या. अज्ञानाने, कर्जबाजारीपणामुळे, व्यसनाने व अन्यायाने या जमिनी सावकारांकडे गेल्या. ज्या जमिनी गैरकायदेशीरपणे गेल्या असतील त्या लगेच परत मिळतील. त्यासाठी संघटित व्हा. मी तंजावर जिल्ह्यातील एका गावची बेकायदेशीरपणे गेलेली तीनशे एकर जमीन गेल्या महिन्यात गरिबांना मिळवून दिली. तुम्ही तसे प्रयत्न करा. तुमच्याही जमिनी परत मिळतील. यासाठी शांततेच्या मार्गानेच प्रयत्न करा. हाणामारामारीने तुमचे काम बिघडून जाईल. आमच्याकडे जमीनदार लोकच गरिबांना हिंसेसाठी प्रवृत्त करतात. त्याला तुम्ही बळी पडू नका. शेवटी जमीनदारांना उद्देशून ते म्हणाले, हे गरीबही माणसेच आहेत. तुमच्या गावात शेजारी राहतात. त्यांना माणुसकीची वागणूक द्या. त्यांना दोन वेळ भाकर मिळेल याची काळजी घ्या. यातच सर्वांचे कल्याण आहे. अंबरसिंग महाराज भाषण शांतपणे ऐकत होते. शेवटी त्यांनी सर्वांना सांगितले, आपल्या सर्वांना जगन्नाथजींचा आशीर्वाद मिळाला आहे. आपले प्रश्न कसे सोडवायचे याबाबतही त्यानी आपले अनुभवी मार्गदर्शन केले आहे. त्याप्रमाणे आपण सर्वांनी संघटित होऊन आपले प्रश्न सोडवू या. भारतमाता की जय व जय जगत्च्या घोषणांनी सभेचे काम संपले. सारे लोक मोठ्या आत्मविश्वासाने आपापल्या गावाकडे परतले.

या सभेनंतर कार्यकर्ते कामाला लागले. गावात जायचं, सभा घ्यायची, गरिबांची गाऱ्हाणी ऐकायची, गावच्या जमीनदार सावकारांना भेटून गावच्या परिस्थितीबाबत चर्चा करायची. ज्या जमिनी सावकारांकडे बेकायदेशीर गेल्या असतील त्यांची नोंद घ्यायची. गावात होणाऱ्या अन्यायाची नोंद घ्यायची, गावच्या सभेत, गावच्या अडीअडचणींचा, होणाऱ्या अन्यायाचा, रोजगारीचा विचार करावयाचा. गावागावात ग्राममंडळे स्थापन करून प्रश्न कसे सोडविता येतील हे सांगायचे. अशा

उपक्रम सध्या सुरू आहे. यामुळे येथल्या परिस्थितीचे दर्शन सर्वांना होत आहे. अधूनमधून बाहेरचे कार्यकर्ते येत आहेत. त्यामुळे स्थानिक कार्यकर्त्यांना मदत होत आहे. मार्गदर्शन होत आहे. बाहेरच्यांना स्थानिक परिस्थितीची कल्पना येत आहे.

नुसते कार्यकर्त्यांनी हिंडून हे काम होणार नाही. त्यासाठी गावोगावचे लोकच तयार झाले पाहिजेत. एकदा लोकांना कामाची दिशा कळली, म्हणजे ते पुढे जातील. म्हणून गावोगावच्या प्रतिनिधींचे एक शिबिर बुडीगव्हाण या गावी घेण्यात आलं. दोन दिवस हे शिबिर चाललं. पहिल्या दिवशी लोकांनाच बोलायला सांगण्यात आलं. शिबिराला पंचवीस गावचे शंभरावर लोक आले होते. प्रत्येक गावचे लोक उठून आपले गाऱ्हाणे सांगत होते. त्यात प्रामुख्याने आपल्या जमिनी अन्यायाच्या मार्गाने कशा गेल्या, मजुरी मिळत नाही, मिळते ती फार कमी मिळते, जमीनदार-सावकार कसे अन्याय करीत आहेत, बायांची अब्रू कशी जात आहे, माणुसकीनं कसं वागवलं जात नाही, हे निर्भिडपणे सांगितलं जात होतं. शिबिराला काही जमीनदार मंडळीही उपस्थित होती. त्यांच्या उपस्थितीतच ही सर्व चर्चा चालली होती. काही आदिवासींनी तर आपल्या मारझोडीचे अनेक नमुने आपल्या अंगावरच्या खुणांनी दाखवले. सर्व ऐकल्यावर एवढे लोक सहन कसे करतात, याचेच पाहुण्यांना आश्चर्य वाटले. पाहुण्यांनी शिबिरात मार्गदर्शन केले. शेवटी एक म्हातारा भिल्ल उभा राहिला. हा काय बोलणार असे लोकांना वाटत होते. परंतु खड्या आवाजात तो बोलला. तुम्ही सर्व चांगल्याच गोष्टी सांगता. परंतु गेले आठ दिवस झाले, माझ्या झोपडीत चूल पेटली नाही. कसे जगायचे आम्ही. आमची भिलाटीतील झोपडी पहा. ऊन, वारा, पाऊस सर्वांना प्रवेश. त्या झोपडीत तुम्हाला अन्नाचा कण दिसणार नाही. गाडगी, मडकी फुटकी, तुटकी दिसतील. तीही रिकामीच. मग आमची चूल कशी पेटणार ? पूर्वी येथल्या जमिनी आमच्या होत्या. आता त्या सावकारांकडे गेल्या व आम्ही निर्वासित झालो आहोत. मिळेल तेव्हा मजुरी करतो. नाही तेव्हा उपाशी राहतो. असं किती दिवस रखडत राहायचं ? किती सहन करायचं ! म्हाताऱ्याचे निवेदन बोलके होते. त्याचे बोलणे सर्वांवर परिणाम करून गेले.

शहाद्याचे पुढारी म्हणत असतात, इकडे सर्व ठीक आहे. गावोगावी लोक गुण्या गोविंदाने नांदत आहेत. बंधुभावाचे वातावरण आहे. ते तुम्ही बिघडवू नका. त्या शिबिरातल्या म्हाताऱ्याचे भाषण या पुढाऱ्यांनी ऐकले असते तर त्याला त्यांनी काय उत्तर दिले असते ?

एकदा एका जमीनदाराकडे काही सर्वोदयी कार्यकर्ते बसले होते, जमीनदार सांगत होते, आमचं आमच्या भिल्लांशी बंधुभावाचे नाते आहे. तेव्हा एक कार्यकर्ता म्हणाला, फार आनंदाची गोष्ट आहे. असंच व्हायला पाहिजे. तुम्ही आता आमच्या समोर गादीवर बसला आहात, तुमचा सालदार भाऊ कोठे आहे ? तो शेतात

पृष्ठ ६४ वर

रवींद्र पिंगे

शतपावली

चर्चिलची संध्याकाळ

धनदौलतीचं भक्कम कोठार असलेल्या सरदार कुळांत ज्याचा पाळणा हालला आहे, साम्राज्यशाहीच्या सोनेरी किरणांत बापजाद्यांची रियासत उजळून निघाल्यामुळे ज्याच्या अंगणात इतिहासाच्या वारशाचं विजयी निशाण हातभर ऊंच फडफडत आहे, उच्च स्तरावरल्या लष्करी विद्येत प्राविण्य दाखवल्यामुळे हिंदुस्थानातल्या वायव्य सरहद्द प्रांतातल्या लढाऊ फौजेचा बडा अंमलदार म्हणून ज्याची नेमणूक झालेली आहे, सातासागरापलीकडल्या युद्धभूमीवर प्राणांची बाजी लावल्यामुळे ज्याच्या लौकिकाचा डिंडीम जगभरच्या वर्तमानपत्रांत दुमदुमलेला आहे, ज्याच्या घोटीव शैलीतल्या युद्धवार्तापत्रांवर वाचक लट्टू झालेले आहेत, आणि हे सर्व असून शिवाय पोलादी प्रकृतीचे पंख ज्याला दैववशात लाभले आहेत अशा ऐन पंचविशीतल्या तगड्या बांड तरुणाच्या डोक्यात कुठले विचार आणि विकार प्रबळ असतील ? अर्थात, बाशिंग बांधायचे, किंवा गेला बाजार फुटकळ प्रियाराधन तरी करण्याचे.

नेमक्या ह्या मोक्यावरच चर्चिल इतरांपासून वेगळा पडतो. वयाच्या ऐन पंचविशीत त्याने चार निर्णय घेतले. एक : लष्करी जीवनाला कायमचा रामराम ठोकायचा; दोन : लेखन हाच उपजीविकेचा व्यवसाय आजन्म करायचा. तीन : आपल्या वडिलांचा कित्ता पुढे ठेवून कृतिशील राजकारणात उडी ठोकायची. आणि चार : आभाळ कोसळो, नाहीतर भुई दुभंगो, दररोज दुपारी जेवल्यावर वामकुक्षी हमखास करायचीच. हे चार निर्णय त्याने जन्मभर बदलले नाहीत. किंबहुना, ह्या चार निर्णयांचे चार खांब चार दिशांना पुरून, आपल्याला कुठल्या हद्दीत पुरुषार्थी वावर करायचा आहे ते त्याने मनाशी पक्के योजून ठेवले. हॅरो येथल्या शालेय शिक्षणात जरी त्याने नेत्रदीपक यश दाखविलेलं नसलं, तरी पुढे सॅन्ढर्स्टच्या लष्करी कॉलेजात त्याने दंड चांगलेच थोपटलेले दिसतात. दीडशे विद्यार्थ्यांमध्ये त्याचा आठवा गुणांक आला होता. लष्करी अंमलदार म्हणून प्रथम तो क्यूबात गेला. तिथून बंगलोरच्या बकुळीच्या ताज्या फुलांसारख्या सुखद हवेत सैन्याधिकारी म्हणून आला. तिथून

वायव्य सरहद्द प्रांतात हिंडला. तिथून इजिप्तमध्ये गेला. पुन्हा हिंदुस्थानात मिरतला आला, पोलो खेळला आणि हिंदुस्थानात त्याने ठाम निर्णय घेतला, की ह्यापुढे लष्करी अंमलदारीवर फुली ! आपल्या सैनिकी हुद्द्याचा त्याने राजीनामा खरडला. बंगलोरची हवा आवडणं, मिरतला पोलो खेळणं वगैरे ठीक आहे. पण हिंदुस्थान-विषयी एक अढी त्याने जन्मभर आपल्या मनात वागवली. ह्या भूमीचे आपण ईश्वरदत्त शास्ते आहोत आणि वर्धिष्णु साम्राज्यशाहीच्या काफिल्यावर पूर्वेकडची पहिली उन्हं जर यावच्चंद्रदिवाकरौ पडायची असतील तर ब्रिटिशांची एक टांच कायमची हिंदुस्थानाच्या बरगडचात रुतलेलीच ठेवायला पाहिजे हे त्याचं लांच्छना-स्पद मत होतं. कदाचित हिंदभूमीवर पहिलं पाऊल पडतापडताच त्याला तडाखा मिळाला म्हणूनही, गंमतीनं असं म्हणला येईल, की त्याने ह्या भूमीवर डूख धरला असेल. त्याचं असं झालं, रॉयल नेव्हीच्या युद्धनौकेवर त्याने पूर्वेचं प्रस्थान ठेवलं. बोट मुंबईच्या दर्यात दूर उभी राहिली. ते अठराशे शहाण्णव साल होतं. बोट धक्क्याला लागेना. म्हणून लहान पडावात बसून चर्चिल ससून डॉकच्या धक्क्याकडे यायला निघाला. लाटांचे तडाखे चालूच होते. धक्क्याजवळ येताच चर्चिलने उतरायला सोपं पडावं म्हणून धक्क्याच्या बुरुजावरली लोखंडी कडी पकडली आणि तो सांभाळून पायऱ्यांवर पाऊल टाकणार इतक्यात त्याच्या पायाखालचा पडाव लाटे-मुळे दूर गेला. चर्चिल लोखंडी कडीला लोंबकळू लागला. त्या झटापटीत त्याचा खांदाच निखळला ! सर्व प्रकारचे औषधोपचार झाले. चर्चिलचा उखळलेला बावटा कधीच पूर्णपणे दुरुस्त झाला नाही. तेव्हापासून हिंदुस्थानची भूमी ही दगा देणारी भूमी आहे असा त्याने ग्रह करून घेतला. पहिलं पाऊल टाकण्याच्या अगोदरच हिंदुस्थानच्या मातीने त्याला जबरदस्त रपाटा दिला. हा आपला दुखरा खांदा पुढे त्याने मोजून सत्तर वर्षं वागवला. तेव्हापासून समस्त तरुणांना त्याचा उपदेश असे, ‘बाबांनो, आपले खांदे नीट शाबूत ठेवा. आपल्याला जन्मभर कामं करायची असतात. मग खांदे दुबळे ठेवून कसं चालेल? मी स्वानुभवाने विषादपूर्वक सांगतो—एकदा का तुमचा खांदा उखडला, की जन्मभर तें लिगाड तुमच्यामागे लागलंच म्हणून समजा !’

हिंदुस्थानबद्दलचा हा खंतकारी डूख जरी चर्चिलने आमरणान्त टवटवीत ठेवला असला तरी ही गोष्टसुद्धा तितकीच सत्य आहे, की ज्यामुळे चर्चिलच्या किर्तीचा जरीपटका ह्या विसाव्या शतकावर फडफडत राहणार आहे, त्या त्याच्या अव्वल दर्जाच्या साहित्यसेवेचा श्रीकार त्याने बंगलोरच्या गुलाबी हवेतच टाकलेला आहे. जेव्हा त्याचे भाईबंद अंमलदार झोपा काढीत, पत्ते कुटीत, किंवा गाणीबजावणी करीत असत, तेव्हा चर्चिलचं संथ ग्रंथवाचन एकाग्रतेने चालू असायचं. इतिहासप्रेमाने त्याला पछाडलेलं होतं. त्यामुळे गिबन आणि मेकॉले त्याने बंगलोरला फार सूक्ष्म-पणे वाचून काढले. मग ॲरिस्टॉटल, प्लेटो, शोपेनहॉर, डार्वीन यांच्याकडे त्याने

मोहरा वळवला. सतत वाचनामुळे जेव्हा त्याच्या मनाची मशागत नीट झाली तेव्हा त्याने टांक उचलला आणि वायव्य सरहद्द प्रांतात फेरफटका करून तिथल्या परिस्थितीबद्दलची आपली पहिलीवहिली वार्तापत्रं अलाहाबादच्या 'पायोनियर' आणि लंडनच्या 'डेली टेलेग्राफ' ह्या वृत्तपत्रांकडे पाठवली. वाचकांना ती रुचल्यामुळे हुरूप चढून त्याने त्याच मजकुराची नीट संपादणी करून The Story of the Malakand Field Force हे आपलं पहिलं पुस्तक बंगलोरला बसून तयार केलं. म्हणजेच, साहित्यसेवक चर्चिलचा पाळणा बंगलोरच्या प्रसन्न हवेतच हलला. १८९७ सालाच्या शेवटच्या दिवशी त्याचं हे पहिलं पुस्तक प्रसिद्ध झालं. तेव्हापासून पुढची पासष्ट वर्षं चर्चिल सतत लिहिता राहिला. बंगलोरहून चर्चिल सुदानच्या युद्धभूमीवर वार्तापटू सैन्याधिकोरी म्हणून गेला. सुदानहून त्याने 'Morning Post' ह्या दैनिकासाठी वार्तापत्रं पाठवली. त्यांची पुन्हा संपादणी करून The River War हे पुस्तक लिहिलं. प्रत्येक वार्तापत्राचं मानधन म्हणून त्याने पंधरा पौंडांचा आकडा पक्का केला. म्हणजे लेखणीवर तो पैसे मिळवू लागला! त्याला दोन महिने सवड मिळाली. लेखनाची आवड निर्माण झालेलीच होती. नावही होत होतं. तो झेंडा अधिक उंच छपरावर चढावा म्हणून त्याने त्याचा प्रांत नसतानाही सत्तर हजार शब्दांची Savrola ही कादंबरी लिहून काढली आणि सातशे पौंडांना विकली. सावरोला नावाच्या एका लोकशाहीवादी क्रांतिकारक तरुण लोकनेत्याने सत्ताधीश हुकूमशहाबरोबर कशी घनघोर टक्कर दिली, त्याची ही काल्पनिक साहसी कथा आहे. त्यातला नायक उपदेश करतो,

'Would you rise in the world? You must work while others amuse themselves. Are you desirous of a reputation for courage? You must risk your life. Would you be strong morally or physically? You must resist temptations. All this is paying in advance; that is prospective finance. Observe the other side of the Picture, the bad things are paid for afterwards!'

कुठल्याही श्यामच्या आईच्या तोंडी शोभिवंत दिसेल असा ह्या सत्कर्मवादी भाबड्या उपदेशाचा एकूण तोंडावळा दिसत असला, तरी साहित्यिक चर्चिलच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा विचार करताना हेच शब्द त्याने स्वतःला मार्गदर्शक तत्त्वं म्हणून आपल्या लेखनाच्या मेजावर काचेखाली घालून ठेवलेले दिसतात!

आपल्या लेखनाला लक्षावधी आतूर वाचक आहेत आणि पौंड मोजणारे संपादक आहेत हा तरुण चर्चिलचा एकमेव दिलासा होता. डॉ. जॉन्सनप्रमाणेच चर्चिलचीही सारी भिस्त सामान्य वाचकावरच होती. तो म्हणाला,

"An honest and unprejudiced attempt to discern the truth, is my sole defence, as the good opinion of the reader has been

throughout my chief aspiration, and can be in the end my only support."

एकदा न्यूयॉर्क भेटीत पहिल्याच दिवशी रस्ता ओलांडीत असताना त्याला टॅक्सीचा ज़ोरदार धक्का लागला. त्यावेळी त्याचं वय सत्तावन वर्षांचं होतं. तो सत्तेवर नव्हता, पण राजकारणधुरंधर चतुरस्त्र लेखक म्हणून त्याच्या नावाला मान्यता लाभलेली होती. अशा माणसाला टॅक्सीने आडवा करावा ही वर्तमान-पत्रांना चमचमीत बातमी वाटली. पत्रकारांचं पथक मुलाखतीसाठी इस्पितळात दाखल झालं. धक्का का लागला, कसा लागला, केव्हा लागला, हजारो प्रश्न त्याला विचारण्यात आले. शेवटी डॉक्टरांनी चर्चिलला उपसर्ग होऊ नये म्हणून पत्रकारांना त्याच्या खोलीत येण्याला बंदी केली. तेव्हा स्त्रीपत्रकारांनी नर्सेसचे पांढरे कपडे घालून खोलीत प्रवेश मिळवायचा यत्न केला. पुरुष पत्रकारांनी इस्पितळातील वॉर्ड बॉईजचे कपडे घातले. पण चर्चिलच्या शरीरसंरक्षकाने सर्वांची ढोंगं उघडकीला आणली. एकदा तर इस्पितळातल्या कपड्यांची ढकलगाडी आली. त्या ढिगांखाली एक पत्रकार वही पेन्सील घेऊन लपून बसलेला आढळला. त्याला बाहेर पिटाळ-ण्यात आलं. आपल्या आजारपणाबद्दल बाहेर जगात इतकं औत्सुक्य आहे हे लक्षात आल्यावर चर्चिलने ठरवलं की टॅक्सीच्या धक्क्यावर आपणच एक वर्तमानपत्री लेख लिहायचा. त्याप्रमाणे दुखणाईत चर्चिलने पडल्या पडल्या एक लेख तोंडी सांगितला. अमेरीकेतल्या आपल्या पहिल्या दिवसाची ती मनोरम हकीगत चर्चिलने 'कॉलीयर्स' मासिकाला तिथल्या तिथे तीन हजार डॉलर्सना विकली. ते पैसे घेऊन तो बहामाला विश्रांतीला गेला. तिथे त्याने पोहोण्याची आणि निसर्गचित्रं रंग-विण्याची आपली हौस भागवून घेतली. आपल्याला अचानक येणाऱ्या जगावेगळ्या अनुभवाचं तिखटमीठ लावून कथन करून दिडक्या कशा करायच्या, ह्या काका गाडगीळ वगैरेंसारख्या साऱ्याच ढंगदार शैलीच्या लेखकांना प्राप्त असलेल्या विद्येत लेखनपटू चर्चिलही तसूभरसुद्धा मागे नव्हता.

तात्पर्य, त्याच्यातला साहित्यिक अष्टौप्रहर खडखडीत जागा असायचा. आपल्या लोकप्रियतेची निव्वळ वाफ होऊ न देण्याची दक्षता त्याने सतत पाळली. प्रत्येक लेखाचे पैसे तो वाजवून घेई. मोबदल्यात वाढ करून देण्याबाबत संपादकांना सतत सतावीत राही. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक लेखाचे तो मोजून पांचशे डॉलर्स घेई म्हणजे, त्यावेळच्या बाजारभावाप्रमाणे एक लेख खरडला, की पंधराशे रुपयांची चळचळीत रक्कम त्याच्या खिशात पडे आणि असे लेख तो प्राय: रोज लिही! किंबहुना, लेखागणिक तो मानधन वाढवून मागे. संपादक म्हणत, 'इतकी रक्कम परवडत नाही.' त्याचे उत्तर जाई, 'माझा लेख प्रसिद्ध होणार आहे ह्याची तुम्ही जंगी जाहीरात करा, आवृत्तीच्या प्रती अधिक काढा आणि सामान्य वाचकांनी खेचा-खेची करून सगळ्या प्रती फस्त नाही केल्या तर मग मला विचारा. तुमचा सगळा

खर्च वसूल होऊन वर नफाही जादा सुटेल. तेव्हा, बऱ्या बोलाने मानधनाचा आकडा वाढवून द्या. ह्या हातात पैसे आले की त्या हाताने लेख पाठवून देतो!' संपादकांना, प्रकाशकांना पैसे वाढविण्याशिवाय गत्यंतर उरत नसे. पुढे चर्चिलने वाङ्मयाचं सर्वश्रेष्ठ नोबेल पारितोषिकही मिळवलं. पण तरीही मानधनाचे आकडे सतत फुगवीत जाण्यात त्याने कुणाच्याही बापाची भीड बाळगली नाही. नव्वदीची वेस ओलांडली. देहासक्तीचा पूर्ण लोप झाला. मिळायचे ते सर्व मानपान त्याला मिळाले. लेखनावर पैसे मिळवून तो कुबेर झाला. तरीसुद्धा 'दिवस जरा कठीण आले आहेत. कृपया शंभर पौंड पाठवून द्या.' 'मला सध्या फार गरज आहे. कृपा करून पाचशे डॉलर्सचा चेक माझ्या नावे तातडीने पाठवाल काय?' अशा तगादेवजा चिठ्ठ्या पाठवून संपादक-प्रकाशकांना त्याने हैराण केलं. मात्र ह्या वृत्तीचा बाट त्याच्या उमरावी व्यक्तिमत्त्वाला कधीही लागला नाही, कारण आपल्या ढंगदार लेखनाच्या प्रतीला हिणकसपणा येईल असं सटरफटर रकानेभरू बोरूकाम त्याने कधीही केलं नाही.

एक कुर्रेबाज साहित्यिक हीच त्याच्या व्यक्तिमत्वाची सचेतन मुद्रा झाली. आपल्याला लेखनाचा महासागर निर्माण करायचा आहे हे एकदा ठरवून झाल्यावर क्षण नि क्षण वाचण्याचा त्याने चंग बांधला. रोज सकाळी आठ वाजता तो उठे. उठल्यावर वर्तमानपत्र अगोदर कुणी वाचायचं ह्याबाबत बायकोबरोबर त्याचा रोजच्या रोज लुटूपुटूचा खटका उडे. शेवटी प्रत्येक वर्तमापत्राच्या दोन दोन प्रती घरात येऊ लागल्या, तेव्हाच सकाळची शांतता घरात लाभू लागली. एक तास तो सगळी वर्तमानपत्रं बारकाईने वाचण्यात घालवी. मग बिछान्यात त्याची न्याहारी होई. त्यानंतर तो वाचन सुरू करी. टपाल कचेऱ्यांमध्ये पत्र लिहायला उभी डेस्के असतात तशी आपल्या अभ्यासिकेत त्याने उभी डेस्के करून घेतली होती. तिथे त्याचे उभ्या उभ्या वाचन चाले. दोन टंकलेखिका बाजूला आदल्या रात्री सांगितलेला मजकूर टंकमुद्रित करीत बसलेल्या असत. त्यांना मग तो नवा मजकूर तोंडी सांगे. स्वतःच्या हाताने मान मोडून त्याने कधीच लिहिलं नाही. सांगितलेला मजकूर टंकलिखित होऊन आला, की तो त्यात शब्दरचनेच्या दृष्टीने परत परत सुधारणा करीत राही. मुळात चर्चिल हा शब्दप्रभूच. तेव्हा योग्य शब्द सुचत नाही अशी पीडा त्याने अनुभविलीच नाही. पण दर वेळी त्याला शब्दांचे नवे रंगीत लोलक मिळत. त्यांचे तो नवेच झुंबर करी. हे मजकूर सांगण्याचे काम थेट दुपारी दोन वाजेपर्यंत अखंड चाले. मजकूर सांगताना त्याला कडेकोट शांतता लागे. टाईपरायटरवरली कागदांची फडफडही त्याला सहन होत नसे. अशी नीरव शांतता लाभावी म्हणून त्याने पांचशे एकरांची प्रचंड जागा खरेदी करून त्यातल्या गढीमध्ये स्वतःची खास अभ्यासिका थाटली होती. त्या पांचशे एकरांच्या जंगलात तोंडाने शीळ घालण्याला त्याने सक्त बंदी केली होती. कुणी शीळ घातलेली कानी

पडली तर त्याच्या तळपायाची आग मस्तकाला भिडायची ! सकाळी नऊ ते दोन ह्या पाच तासांत तो अडीच हजार शब्दांचा मजकूर लेखनिकांना सांगे. दोन वाजता स्नान उरकून सहकुटुंब भोजन. कितीही हाका मारल्या तरी जेवायला वेळेवर येत नाही आणि पाहुण्यांना तासन्तास खोळंबत बसावं लागतं म्हणून त्याची बायको सतत साठ वर्षं करवादली. सर्वच शहाण्या नवऱ्यांप्रमाणे त्याने सतत साठ वर्षं त्याबाबतीत ढीम केलं नाही. मेजवानीला यायला चर्चिलला किमान एक तास उशीर होणार आणि लेखनसमाधी हेच त्याचं एकमेव कारण असणार, हे सर्वांना ठाऊक असे. त्याच्या बायकोने त्याच्या अभ्यासिकेतलं घड्याळ रोज एक तास पुढे लावून ठेवण्याचं व्रतही सततही सतत साठ वर्षं चालवलं. चर्चिलही खमक्या होता. त्याने सतत साठ वर्षं त्या घड्याळाकडे ढुंकूनही पाहिलं नाही. ठीक चालत असलेल्या आपल्या खिशातल्या घड्याळाचाच तो उपयोग करी. सर्वच शहाण्या नवऱ्यांप्रमाणे हे रहस्यही त्याने कधी आपल्या बायकोच्या कानी पडू दिलं नाही ! आंघोळीच्या वेळी स्नानगृहात तो मोठमोठ्याने बोलून आपल्या भाषणांची तयारी करी ! तो स्नानगृहात गेला की त्याचे टंकलेखक हातात कागद घेऊन दरवाज्याच्या बाहेर उभे असत. चांगले वाक्य सुचले की तो दाराआडून ओरडून सांगे, टंकलेखक ते टिपून घेत !

जेवण्याच्या टेबलावर तो आला, की प्रथम तो एक फर्मास विनोदी किस्सा सुनवी. त्यामुळे खेळीमेळीची लाट भोजनगृहात खळखळे, नंतर एक थाळी घेऊन तो कुत्र्यांना मटणपाव देई. कुत्र्यांनी त्याचा फडशा पाडला, की नंतर मंडळीचं 'पार्वती-पदे' होई. घरातल्या पाळीव प्राण्यांनी भोजन उरकायच्या अगोदर माणसांनी घास घ्यायला त्याने मनाई केली होती. जेवण मोजून एक तास चाले. जेवणात उत्तमोत्तम मद्याचे प्याले प्रथम तो आपल्या लेकींना देई. मग स्वतः अखंड मदिराप्राशन करी. भोजनानंतर सक्तीची वामकुक्षी करी. तो सर्व अबालवृद्धांना सांगे, 'दुपारच्या जेवणानंतर तासभर झोपा. कारण, एक तासाच्या शांत वामकुक्षीमुळे देवाने दिलेल्या एका दिवसाचे आपण दोन प्रसन्न दिवस करू शकतो. वामकुक्षी केली नाही तर दिवसभर काम करून आपण ठार कंटाळतो. मग काम नीट उत्साहाने पार पडत नाही. तेच दुपारी जरा डुलकी काढून पहा. चित्त कसं टवटवीत होतं. वामकुक्षीनंतर एकाच दिवसाच्या पोटातला आपला नवा दिवस सुरू होतो. नव्या हुरूपाने आपण काम करू शकतो. ज्याला आयुष्यात वेळ वाचवून मोठं काम करायचं आहे, त्याने एका दिवसाचे दोन दिवस पदरात पाडून देणाऱ्या वामकुक्षीची सुखद सवय जडवून घ्यावी.' दुपारी चार ते रात्री दहापर्यंत तो लेखनाशी संबंधित नसलेलं राजकीय काम करी. जेवणखाण उरकून आणि सपाटून मद्यपान करून तो रात्री दहा वाजता तोंडी मजकूर सांगायला अभ्यासिकेत पुन्हा हजर होई. दोन टंकलेखिका हजर होत.

पृष्ठ ५० वर

दोन नेतृत्वांचा संघर्ष

भारत–पाक युद्धाच्या ऐन मोक्यावर बाहेर आलेल्या **ॲन्थनी मेस्कारेनास यांच्या** ‘ दि रेप ऑफ बांगला देश ’ या पुस्तकाचा परिचय....

समीक्षक

याह्याखानांच्या लष्करी राजवटीने पूर्व बंगालच्या जनतेवर केलेले अमानुष अत्याचार व दडपशाही यांचे विदारक दर्शन श्री. अँथनी मेस्कारेनास यांनी ‘ सण्डे टाइम्स ’मध्ये लेख लिहून जगाला प्रथम घडविले. या अत्याचारांच्या निषेधार्थ या पत्रकाराने कराचीच्या ‘ मॉर्निंग न्यूज ’मधील आपल्या नोकरीचा व पाकिस्तानचाही त्याग केला. ‘ दि रेप ऑफ बंगला देश ’ (बंगला देशवरील बलात्कार) या त्यांच्या पुस्तकात पाक फौजांच्या अत्याचारांचेच अधिक सविस्तर चित्रण असेल अशी नावावरून आपली कल्पना होते, पण नावापेक्षा पुस्तकाचे स्वरूप निराळे आहे.

बंगला देशचा संघर्ष म्हणजे लष्करशाही विरुद्ध लोकशाही, हुकूमशाही विरुद्ध स्वातंत्र्यप्रिय जनता यांच्यातील संघर्ष आहे. याह्याखान लष्करी हुकूमशाहीचे प्रतीक आहेत तर शेख मुजीबुर रहमान स्वातंत्र्यासाठी व लोकशाहीसाठी झगडणाऱ्या पूर्व बंगाली जनतेचे प्रतीक आहेत. या दोन नेत्यांचा संघर्ष आणि त्यात दिसून आलेले त्यांच्या व्यक्तित्वाचे विशेष, दोघांचेही सामर्थ्य व मर्यादा यांचे चित्रण व विश्लेषण या पुस्तकात आहे.

पाकिस्तानच्या दोन्ही भागांतील जनतेच्या अभूतपूर्व आंदोलनापुढे माघार घेऊन आयूबखानांना सत्ता सोडणे भाग पडले. पण त्यांनी लोकप्रतिनिधींच्या हाती सत्ता न सोपविता याह्याखानांकडे कारभार सोपविला. एक लष्करी हुकूमशहा जाऊन

त्या जागी दुसरा लष्करी हुकूमशहा आला. आयूबखानांप्रमाणे याह्याखानांची सत्ता उलथण्यासाठी पाकच्या दोन्ही भागांतून तीव्र आंदोलन का झाले नाही ?

आयूबखानापेक्षा याह्याखान अधिक धूर्त, कावेबाज व राजकीय डावपेचात कुशल आहेत. आयूबखानांसारखी आपली गत होऊ द्यावयाची नसेल तर कोणत्या पद्धतीने पावले टाकली पाहिजेत, याचा विचार करून आपल्या खऱ्या उद्देशांचा सुगावा लागू नये यासाठी याह्याखानांनी अत्यंत धूर्तपणाने हालचाली केल्या. आयूब राजवट ज्या कारणांमुळे अप्रिय झाली, ती कारणें आपण दूर करणार आहोत, असा देखावा त्यांनी सुरुवातीलाच निर्माण केला. याह्याखानांनी २५ मार्च १९६९ ला सत्ता हाती घेतली. त्याच्या दुसऱ्या दिवशी केलेल्या पहिल्याच भाषणात ते म्हणाले, ' देशबंधूंनो, घटनात्मक सरकार स्थापण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करण्याशिवाय दुसरी कोणतीही आकांक्षा मला नाही, हे मी अगदी निःसंदिग्धपणे स्पष्ट करू इच्छितो. ' आपले खरे उद्देश लपवून ठेवून लोकांच्या भावना झुलविणारी जी अनेक भाषणे याह्याखानांनी केली, त्याची ही नांदी होती. पाकिस्तानात आता नव्या युगाची सुरुवात होत आहे, असे लोकांना वाटावे अशी अनेक आश्वासने या पहिल्या भाषणात होती. पहिली महत्त्वाची घोषणा म्हणजे आयूबखानांचे बस्तान बळकट करणारी तथाकथित लोकशाहीवर आधारलेली राज्यघटना याह्याखानांनी रद्द केली आणि सार्वत्रिक प्रौढ मतदानाच्या पायावर निःपक्षपाती वातावरणात खुल्या निवडणुका होतील, हे लोकनियुक्त प्रतिनिधी देशाला घटना देतील तसेच जनतेला ग्रासणाऱ्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांवर तोड काढतील असे त्यांनी जाहीर केले. सत्तेवर येताना लष्करी हुकूमशहा अशी आश्वासने नेहमीच करीत असतात. पण पुढे ही आश्वासने पायदळी तुडवली जातात. याह्याखानांच्या बाबतीत हाच अनुभव आला. याह्याखानांच्या आश्वासनांना सर्वसामान्य जनतेचीच नव्हे तर शेख मुजीबूर रहमानसारख्या नेत्यांचीही फसगत झाली. त्यांनी या आश्वासनांवर प्रामाणिकपणे विश्वास ठेवला. कावेबाज राजकारणाने सरळ राजकारणावर मात केली.

याह्याखानांनी २६ मार्च १९६९ च्या भाषणात तीन आश्वासने दिली. (१) कारभारातील लाचलुचपत व ढिलाई नष्ट करणे, (२) प्रौढ मतदानाच्या पायावर निवडणुका व (३) लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या हाती सत्ता सोपविणे. ही आश्वासने त्यांनी कशी अंमलात आणली ? कारभार सुधारण्यासाठी लाचलुचपतीच्या चौकशीची चक्रे वेगाने फिरू लागली. लाचलुचपतीने कारभार एवढा बरबटला होता, की तो स्वच्छ करावयाचा तर सबंध मुलकी नोकरशाहीची व लष्कराचीही मोठ्या प्रमाणावर पुनर्घटना करणे आवश्यक होते. पण मुलकी लोकशाहीतील फार मोठे गैरप्रकार केलेल्या अधिकाऱ्यांविरुद्धच कारवाई करायची असे याह्याखानांनी ठरविले व ३०३ अधिकाऱ्यांना बडतर्फ केले, पण लष्कराला त्यांनी हात लावला

पृष्ठ ४२ वर

ही पण माणसेच!

वसंत उपाध्ये

ऑगस्ट १९७० मधील जमीन फेरवाटप सत्याग्रहात एक महिन्याची शिक्षा झाली आणि पुन्हा नासिक रोडच्या कारागृहात रहावयास मिळाले. १९४३ साली पहिल्यांदा आणि त्यानंतर आणखी ३।४ वेळा तुरुंगात राहिलेलो आहे. ह्यावेळी तुरुंगाची अवस्थाही फारच वाईट झालेली आढळली. परंतु त्याबाबत ह्या ठिकाणी चर्चा करण्याचा उद्देश नाही. सत्याग्रही कैद्यांव्यतिरिक्त इतरही अनेक कैदी तुरुंगात असतात. त्यांपैकी जन्मठेप भोगणाऱ्या कैद्यांचा काही विशेष विचार समाजाने व शासनाने करावा असे त्यांपैकी अनेकांशी बोलल्यावर मला वाटले. जेलमध्ये जमा केलेल्या माहितीच्या व टिपणांच्या आधारावर मी ह्या निष्कर्षाप्रत

यऊन ठेपलो व हा प्रश्न समाजासमोर ठेवला पाहिजे असे मला वाटले, म्हणून हा लेख लिहीत आहे.

नासिक रोडच्या तुरुंगात जन्मठेपेची शिक्षा भोगणारे ५०० वर कैदी होते. शिक्षा झालेला कैदी म्हटला, की तो एक बदमाश गुन्हेगार एवढीच त्याच्याबाबतची इतरांची भावना. समाजाचीही पाहण्याची तीच दृष्टी असते. चोऱ्या करणारे, दरोडे घालणारे, खिसेकापू, चोरटे व्यवहारी, दंगेखोर, नैतिक गुन्हे करणारे, हे सर्व लोक वरील व्याख्येत सहज बसू शकतात. आणि कायद्याने अशा मंडळींची जरूर ती व्यवस्था करणे समाजस्वास्थ्याच्या दृष्टीने आवश्यकही आहे.

परंतु ज्यांच्या हातून खून झाला आहे असे सर्वच लोक बदमाश गुन्हेगार नसतात किंवा समाजाला हानी पोचविण्याचे त्यांच्या मनातही नसते, असे म्हटले तर सकृद्दर्शनी ह्या विधानाचे आश्चर्य वाटेल. परंतु ही वस्तुस्थिती आहे. आणि समाजशास्त्रज्ञ आणि शासनानेही या वस्तुस्थितीचा विचार केला आहे. म्हणूनच जन्मठेपेच्या कैद्याची १४ वर्षांची शिक्षा भोगून झाली, की त्याला सोडून देण्यासंबंधी विचार करण्यासाठी त्याचे प्रकरण सरकारकडे जात असते व सरकार अशांपैकी काहींना त्यांची शिक्षा पूर्ण होण्याच्या आत मुक्त करून समाजात इतर सामान्य नागरिकांप्रमाणे आपले जीवन पुन्हा मुक्तपणे जगू देण्याची संधी देते. ह्या १४ वर्षांचा हिशेब करताना कैद्याला सद्वर्तनासाठी महिन्यातून ७ दिवस मिळणारी सूट व सरकारतर्फे देण्यात येणारी काही खास सूट. उदा. १९६९ मध्ये गांधी जन्मशताब्दीनिमित्त ३ वर्षे ४ महिने व कस्तुरबास्मृतिनिमित्त ३ वर्षे ४ महिने अशी ६ वर्षे ८ महिने खास राज्यसरकारची सूट देण्यात आली. (ह्याबाबतीत अशी बोलवा आहे, की ही खास सूट नारखेडे बंधूंना सोडावयचे म्हणूनच एका वर्षांत दोन वेळा दिली गेली.) म्हणजे सामान्यतः ज्याने प्रत्यक्ष ६ वर्षाच्या वर शिक्षा भोगली आहे अशा जन्मठेपेच्या कैद्यांसाठी ही सर्व सूट धरून १४ वर्षे शिक्षा झाली असे गृहीत धरून त्यांच्या प्रकरणाचा सुटकेचे दृष्टीने सरकार विचार करू शकते.

सरकारच्या ह्या सहानुभूतीच्या धोरणामुळे ज्या माणसांच्या हातून जीवनातील काही प्रासंगिक प्रक्षोभक घटना, भावना उद्रेक, सामाजिक अन्याय, शासनाचे अपुरे संरक्षण, अज्ञान किंवा मूर्खपणा यांमुळे मानवी हत्या झाली अशा लोकांना त्यांच्या गुन्ह्यांसाठी काही प्रमाणात शासन भोगल्यावर पुन्हा जीवन जगण्याची संधी मिळते. शासन किंवा शिक्षेचा उद्देश, एखाद्याने केलेल्या गुन्ह्याबद्दल त्याला क्लेश सहन करावे लागावेत, समाजापासून वंचित व मानहानीचे जीवन जगावे लागावे हा जसा आहे, तसाच असा मनुष्य सुधारावा हाही आहे. आणि म्हणूनच प्रवृत्तीने गुन्हेगार नसलेल्या पण वर म्हटल्याप्रमाणे हातून गुन्हा घडून गेला अशा व्यक्तींच्या बाबतीत सरकारने ही जी सहानुभूतीपूर्वक विचार करून मुदतपूर्व मुक्ततेची तरतूद केली आहे तिच्यामुळे त्यामधील अन्यथा निरुपद्रवी असणाऱ्या माणसांना जीवनाचा

लाभ घेण्याची पुन्हा संधी मिळते.

नासिक रोडच्या तुरुंगामध्ये जन्मठेपेची शिक्षा झालेल्या शेकडो कैद्यांपैकी काहींची प्रत्यक्ष गाठ पडली, बोलणे झाले. त्यांच्या हकीकती ऐकल्या आणि असे वाटले, की ह्याबाबतही समाजाला माहिती मिळाली पाहिजे. सरकारी यंत्रणेत ह्या दृष्टीने होत असलेल्या गोष्टी व त्याचा ह्या चार भिंतींच्या आत असलेल्या काही मानवी मनावर होत असलेला परिणाम ह्याची दखल, चर्चा, समाजाने, कायदा तज्ज्ञांनी, समाजशास्त्रज्ञांनी, सरकारनेही केली पाहिजे.

मानवी हत्या हा फार मोठा गुन्हा आहे, ह्याबाबत शासन झालेच पाहिजे, ह्याबाबत विशेष चर्चा करण्याची आवश्यकता येथे नाही. अशा मानवी हत्येबाबतच्या गुन्ह्यांचा विचार करतांना न्यायालयही त्या गुन्ह्यांमागील हेतूचा (Motive) विशेष विचार करते. त्यामुळेच जन्मठेप ही शिक्षा फाशीच्या खालोखालची आहे. म्हणजे अशा बहुतेक ठिकाणी गुन्हेगारांचा हेतू किंवा गुन्ह्याचे स्वरूप त्यामानाने कमी गंभीर धरूनच ही शिक्षा कमी केली असण्याची शक्यता असते. म्हणूनच अशांचे बाबत सहानुभुतीने वेगळा विचार करण्याची पद्धत सरकारने ठेवली आहे.

मात्र सरकारने ह्या सहानुभूतीचा फायदा ज्यांना दिला आहे त्यांपैकी काही प्रकरणे अशी आहेत, की ज्यामुळे जन्मठेपेच्या कैद्यांमध्ये विशेष चर्चा चालू आहे, त्याचप्रमाणे अशी अनेक प्रकरणे आहेत, की सहानुभूतीसाठी सरकारकडे जाऊनही त्याबाबत निर्णयच लवकर लागत नाही. त्यामुळे सहानुभूतीचा फायदा मिळून गेलेल्या काही कैद्यांच्या गुन्ह्यापेक्षा एकंदरीत कमी गंभीर स्वरूप असलेल्या कैद्यांचे प्रकरण, त्यांची शिक्षा त्यांच्यापेक्षा अधिक होऊन गेली असताही मागे राहून गेल्याचेही आढळून येते. पाप्यांनाहि भविष्यकाळ असू शकतो आणि समाजात अनेक धूर्त, हुशार, गुन्हेगार मंडळी प्रतिष्ठितपणे वावरत असतात. नारखेडे यांना न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षा दिल्या होत्या, पण त्यांच्याबाबत सरकारमार्फत विशेष सहानुभूतीची दृष्टी घेतली जाऊन ते मुक्त झाले. नानावटींनी अहुजाचा खून केल्यावर थोड्या वर्षांत त्यांना मुक्ती मिळाली, फेडको प्रकरणातील लोकांना सरकारची सहानुभूती मिळाली. मग तौलनिक दृष्ट्या ज्यांचा गुन्हा ह्यांपेक्षा गंभीर नाही व समाजामध्ये सामान्य नागरिकाचे जीवन जगतांना जे अन्यथा सभ्य म्हणूनच मानले गेले किंवा फार उपद्रवी मानले गेले नाहीत अशा कैद्यांना सरकारची ही सहानुभूती का मिळू नये ? हा अन्याय आहे, अशी खळबळ ह्या जन्मठेपेच्या शिक्षा झालेल्या अनेकांच्या मनात दिसून आली.

माफी धरून २० वर्षे शिक्षा भोगून गेलेल्या २७ कैद्यांची प्रकरणे नासिकरोडहून सरकारकडे मागे गेली. पण त्यांपैकी ७।८ लोकांना सोडले. ह्यापैकी १।२ लोकां-जवळ विशेष ओळखी होत्या असेही बोलले जाते. परंतु बाकीच्या लोकांबद्दल काहीही निर्णय लागलेला नव्हता. ह्याबाबत काही गोष्टी विचारात घेण्यासारख्या

आहेत. सोडून कोणाला द्यावयाचे ह्याबाबत सरकारने काही वर्गवारी (Criteria) सुचविली असावी असे दिसत नाही. दुसरे म्हणजे प्रकरणांचा विचार करताना किंबहुना कैद्यांना सध्या रजेवर घरी जाऊन येऊ देण्याचे बाबतीतही पोलीस यंत्रणे-कडून हवी ती सहानुभूतीची दृष्टी तर ठेवली जात नाहीच पण केवळ पूर्वग्रहच नव्हे तर दडपशाही, लाचलुचपत ह्याही गोष्टी पोलीस यंत्रणेमार्फत अशा बाबतीत उपद्रवकारक ठरत असाव्यात असेही दिसते. रजेवर सोडायला किंवा शिक्षेतून मुदतपूर्व सुटका करण्यास जिल्हा पोलीस प्रमुख व जिल्ह्याचे कलेक्टर बहुधा पोलीस प्रमुखाच्या शिफारसीवरून होकार भरतात आणि पोलीस अधीक्षक खालून आलेल्या गोष्टी फारसा काटेकोरपणे विचार न करता पुढें पाठवीत असल्याची शक्यता आहे. अशा हडेलहप्पी पद्धतीने असे अवघड व नाजूक प्रश्न हाताळणे इष्ट ठरेल का ?

ह्या दृष्टीने मला भेटलेल्या काही कैद्यांची प्रकरणे विचारात घेण्यासारखी आहेत. क्वचित अशी शक्यता आहे, की त्यांनी सर्वच खरे सांगितले नसेल पण ते निःपक्षपातीपणे पडताळून पाहता येण्यासारखे आहे. सरकारने ज्यांना सोडले, त्यांच्याबाबत सरकारकडे असलेली माहिती, शिफारशी व त्यांचे वर्तन ह्यापेक्षा जर इतरांच्या बाबतीतली परिस्थिती फारशी निराळी नसली तर या माणसांचाही विचार का केला गेला नाही हे समजत नाही.

ह्यापुढे जी उदाहरणे मी दिली आहेत त्यांची फक्त नावे बदलली आहेत, त्यांना त्रास नको म्हणून; मी त्यांना समक्ष भेटलो आहे, त्यांच्याशी बोललो आहे आणि अशा माणसांना बाहेर पडून पुन्हा सामान्य जीवन जगण्याची संधी त्यांच्या जीव-नात काही जगण्यासारखे आहे, तोवर मिळाली पाहिजे असे मला वाटते आणि ते इतरांना समजावे म्हणून मी विस्ताराने ही उदाहरणेही ह्याठिकाणी दिली आहेत.

रामा व तुकाराम हे धुळे जिल्ह्यातील एका खेड्यावर राहणारे, शेतीचा व्यव-साय करणारे, प्रतिष्ठेत जगणारे शेतकरी, आपल्या ७ सहकाऱ्यांसह जन्मठेप लागून आले; पैकी एक मेला व एकाला वृद्धत्वामुळे सोडून दिले. ह्या सर्व लोकांना त्यांच्या गावात राहणाऱ्या दोन सराईत गुंडांनी केलेल्या आत्याचाराविरुद्ध पोलीसयंत्रणा-संरक्षण देऊ शकली नाही. त्या गुंडांवर १०० पेक्षा अधिक चॅप्टर केसेस आल्या पण ज्यावेळी त्यांनी काही बायकांवर हात टाकला त्यावेळी चिडून जाऊन या गाव-कऱ्यांनी त्यांच्यावर हल्ला केला व त्यात ते गुंड ठार झाले. नारखेडे बंधूंपेक्षा यांचा गुन्हा अधिक गंभीर आहे किंवा काय याचा विचार व्हायला हवा. तुरुंगात रामा व तुकाराम ही चांगली माणसे म्हणून ओळखली जातात. दोघेही वॉर्डर आहेत.

मानाजी हा पनवेलजवळील एका खेड्यातला. गावातल्या काही लोकांनी बायां-वर वाईट नजर ठेवली म्हणून पंचांनी दंड केलेल्या गुंडांशी यांचे भांडण; गुंडांनी पंचांचे तर मानले नाहीच उलट मानाजीच्या बहिणीची छेड काढली. पोलीसकेस

झाली तरीही मानाजी व त्याच्या नातेवाईकांना आड बाजूला गाठून फरशा-कुऱ्हाडींनी हल्ला झाला. त्यात मानाजीच्या काकाचा हात तुटला. पोलीस खटला चालू झाला पण मानाजीविरुद्ध धाकदपटशा वाढला. गावात राहणे मुश्किल झाले; त्यातून मानाजीच्या हातून एक खून होण्यात पर्यवसान झाले. मानाजी तरुण होता. सतत अन्याय व मनावरील ताण सहन न होऊन गुन्हा घडला. आता ह्या गावातली गुंडगिरी बंद झाली. लोक सलोख्याने वागू लागले आहेत. ज्यांचे भांडण होते ते एकमेकांकडे जाऊन जेवतातही. पण १० वर्षे होत आली व सूट धरून १४ वर्षे होऊन गेली. मानाजी अजून सहानुभूतीची वाट पाहत आहे.

भाऊराव व त्याचा भाऊ दोघे नासिक जिल्ह्यातले आदिवासी, गावकीचे पंच, बंदुकीचे लायसेन्स असणारे, शेती असणारे प्रतिष्ठित. गावातल्या लोकांनी ६० वर्षांवरच्या एका म्हातारीविरुद्ध ती चेटूक करून माणसे मारते अशी तक्रार या पंचांकडे आणली. खरेखोटे करण्यासाठी म्हातारीला डाग दिले. तशी ती म्हातारी मरून गेली. हे दोघे जन्मठेप भोगताहेत. पोलिसांच्या दुष्टपणामुळे पहिल्याने मिळालेली घरी जाण्याची सुट्टीही आता मिळेनाशी झाली आहे.

वेलच्या बंडू हा नवापुरजवळच्या एका खेड्यातील. बापाने जमिनी दुसऱ्याला लावून दिल्या. मुले मोठी कर्ती झाल्यावर जमिनी परत घरी करायला मागितल्या; आपसात जमले नाही म्हणून कोर्टकचेरी होऊन वेलच्याच्या बाजूने निकाल लागला. जमीन ताब्यात मिळाली. ते विरोधकाला सहन झाले नाही. पोलीस यंत्रणेचे संरक्षण मिळाले नाही. वाद वाढत गेले. त्यात झालेल्या मारामारीत विरोधकांपैकी एकाचा खून पडला, वेलच्या २० वर्षांचा जवान होता. त्याला जन्मठेप झाली आहे.

बंदेखान बंगलोरचा कापडाचा फिरता धंदा करणारा. मुंबईत व्यवसायासाठी आला. रस्त्यात एका गुंडाने सुरा दाखवून लुटण्याचा धाक दाखविला. पण हा पठाण, त्याने दाद दिली नाही, प्रकरण हातघाईला आले. गुंडाचा सुरा बंदेखानने उलटविला, गुंड मेला. जन्मठेपेची शिक्षा घेऊन १९५७ पासून बंदेखान जेल भोगतो आहे.

राजाराम गणपत नांदेड जिल्ह्यातला. १९५८ साली केवळ २४ वर्षांचा असताना जमिनीबाबत झालेल्या भांडणात खून पडला आणि राजारामसह ७ जणांना जन्मठेप लागली. ज्याचा खून झाला होता त्यानेच राजारामाच्या जमिनीत आक्रमण केले होते, तंटा अनेक वर्षे चालला होता. त्याचेच पर्यवसान शेवटी खून पाडण्यात झाले.

गुलाम रसूल सोलापूरचा. भाजीपाल्याच्या व्यवसायात काम करणारा. काही गुंड अनेक व्यवसायांचे, व्यापाऱ्यांचे, फळवाल्यांचे नुकसान करीत, पोलीस संरक्षण देऊ शकले नाहीत; अशाच गुंडगिरीतून झालेल्या भांडणात एका गुंडाचा खून झाला. गुलामपण गोवला गेला आणि जन्मठेप लागून १९५८ साली तुरुंगात येऊन बसला.

गंगाराम विठोबा–वयाच्या विसाव्या वर्षी; बायको बदफैलीपणा करते तें पाहिले, सहन झाले नाही. त्या भरात तिचा खून करून स्वतः कोर्टात कबूल केले. जन्मठेप लागून १० वर्षांवर होऊन गेली आहेत.

समेरसिंग बारकू–बायको आई वडिलांकडून नांदायला येईना म्हणून तिचा खून केला. असाच गणप्या गोम्या–बायकोशी भांडला आणि त्याभरात तिचा खून केला. हा खून तारुण्याचे व मूर्खपणाचे भरात झाला असे न्यायधिशांनीही निकालपत्रात म्हटले आहे.

अशाच प्रकारचे इतरही काही कैदी आहेत, की जे प्रवृत्तीने किंवा व्यवसायाने गुन्हेगार किंवा गुंड नाहीत असे वाटते. काही विशिष्ट परिस्थितीत त्यांच्या हातून गुन्हे घडले आहेत. भावनोद्रेक, जमिनींची भांडणे, सामाजिक अन्याय, गुंडगिरीचा मुकाबला, अज्ञान अथवा मूर्खपणा ह्यामधून हे गुन्हे घडले गेले; अनेक वेळा पोलिसांची अकार्यक्षमता किंवा समयसूचकतेचा व कर्तव्यतत्परतेचा अभाव ह्यामुळेही हे गुन्हे घडल्यासारखे वाटतात. हे गुन्हे टाळता येण्यासारखे वाटले. वर ज्यांचे तपशील दिले आहेत त्यांच्याचसारखे इतरही काही कैदी मला भेटले. त्यांच्याही बाबतीत हीच परिस्थिती दिसते.

ह्या प्रश्नाचा अभ्यास व चर्चा, खास करून वकिलांच्याकडून, समाजशास्त्रज्ञांकडून, पत्रकारांकडून केली जाणे आवश्यक आहे असे मला वाटते. वर उल्लेखिलेले बहुतेक लोक जेलमध्ये वॉर्डर किंवा वॉचमन आहेत. म्हणजे काही शिपाई, हवालदार यांच्या तोडीने त्यांच्यावर विश्वास टाकून जेलची यंत्रणा काम करते. अन्यथा बेगुनाह असलेल्या जीवनात ह्या गुन्ह्यांचेमुळे जो बेरंग झाला त्याचा अनेकांच्या मनावर फार खोल परिणाम झालेला असतो; मानवी हत्या निर्घृण व भयानक तर खरीच, त्यासाठी शिक्षा होणे इष्टच आहे. पण स्वभावतः किंवा वृत्तीने गुन्हेगार नसलेल्या काही लोकांना सबंध जीवनभर तुरुंगाची रखडपट्टी करायला लावलीच पाहिजे का ? समाजात ज्यांचे काही वजन आहे, संबंध आहेत, वशिले आहेत अशा काही गुन्हेगारांचे गुन्हे यापेक्षा कमी गंभीर नसताना त्यांना सरकार सहानुभूती दाखविते. मग ह्यांना अशी सहानुभूती का मिळू नये ? पोलीस यंत्रणा व सरकार यांनाही अशा माणसांच्याकडे पाहण्याचा त्यांच्याबाबत गंभीरपणे विचार करण्याचा दृष्टिकोन येणे जरूर नाही का ? जो वकीलवर्ग न्यायालयात व्यवसाय म्हणून बाजू मांडतो त्या वकीलवर्गाने माणूसकीच्या दृष्टिकोनातून हा प्रश्न हाताळण्याचा व समाजाच्या सहानुभूतीचा फायदा अशी काही जीवने पुन्हा प्रफुल्लित करण्यासाठी मिळवून देण्याचा प्रयत्न का करू नये ? समाजामधील सत्प्रवृत्तींचा साक्षात्कार रस्त्यावरून घसरलेल्या पण सावरण्यास आसुसलेल्या काही जीवांसाठी होऊ शकला तर योग्यच होईल. हाही एक विचार करण्यासारखा सामाजिक प्रश्न आहे.

सध्या अशा जन्मठेपेच्या कैद्यांची सूट धरून १४ वर्षे झाली तर सुटका करावी

किंवा कसे, ह्याची पाहणी करून शिफारस करण्यासाठी एक 'ए. बी. कमिटी' असते. ह्या कमिटीमध्ये जिल्हा पोलीस अधिकारी, कलेक्टर, जेल सुपरिंटेंडेंट असतात. ह्या समितीचे कामकाज किती गंभीरपणे चालत असेल याविषयी मला शंका वाटते. समिती आपल्या भेटीत जेल राऊंड मारते. (म्हणजे बराच वेळ त्यातच जातो.) त्यानंतर चहापाणी आणि त्यानंतर केसेसचा निकाल. असे म्हणतात, की साधारणपणे अर्ध्या तासात ४०।५० केसेसचा निकाल लागतो व बहुधा नॉट रेकमेंडेड किंवा पुढे पाहू अशाच शिफारसी बव्हंशाने होतात. शिफारसी करताना जेल सुपरिंटेंडेंटपेक्षा जिल्हा पोलीस अधिकाऱ्यांचाच विशेष प्रभाव असतो व तो मानावा अशीच कलेक्टरची प्रवृत्ती असते. मग सुपरिंटेंडेंट कशाला वेगळी भूमिका घेईल ? सराईत गुन्हेगाराला कायद्याप्रमाणे पुढच्या गुन्ह्यात अधिक शिक्षा मिळावी अशी मागणी पोलीस अधिकारी करू शकतात. ती केली जाते. असे ह्या लेखात चर्चा केलेल्या मानाने गुन्हेगार नसलेल्या लोकांना मुक्त जीवन जगू द्यावे अशी शिफारस मात्र करण्याचा उदारपणा करताना पोलीसखाते क्वचितच करताना दिसते.

पुन्हा ह्या कमिटीच्या शिफारसीचा स्वीकार सरकार करीलच असे नाही. आणि सरकारजवळ इतरही काही मापे असतात. त्यात नारखेडे, फेडको, नानावटी प्रकरणातील गुन्हेगार हे सर्व लोक बसू शकतात. परंतु वर उल्लेखलेल्या उदाहरणातील सराईत गुंडांना पोलीस आवरू न शकल्यामुळे त्यांचा बंदोबस्त करताना त्यांच्या मृत्यूला कारणीभूत झालेले रामा आणि तुकाराम मात्र ह्या सहानुभूतीत बसत नाहीत. स्त्री संरक्षणास प्रवृत्त झालेला पनवेलचा मानाजी बसत नाही. कायद्याने स्वतःच्या असलेल्या जमिनीवर इतरांचे अतिक्रमण होत असताना कराव्या लागलेल्या झगड्यात ज्याच्या हातून खून पडला तो वेलच्या बसत नाही, आणि ज्यांच्या हातून चेटकिणीचा निर्हेतूकपणे मुडदा पडला ते नासिक जिल्ह्यातील गरीब आदिवासी येऊ शकत नाहीत, हे तर्काला व न्यायबुद्धीला पटू शकत नाही.

मनाने व प्रवृत्तीने गुन्हेगार नसलेल्या किंवा सतत सामान्य निरपराध जीवन कंठीत असलेल्या माणसांकडून काही भावनिक, व्यावहारिक अथवा प्रक्षोभाचे भरात खूनासारखा गुन्हा घडला तर त्याला न्यायाप्रमाणे शासन जरूर व्हावे, परंतु वर्षानुवर्षे तुरुंगात खितपत पडून राहण्याऐवजी ३ ते ५ वर्षे तुरुंगात राहिल्यावर तेथील त्यांचे वर्तनही उत्तम राहिले तर अशा माणसाला पुन्हा सामान्य जीवन जगण्याची संधी देण्यासंबंधी विचार होणे जरूर आहे. असा सर्वसामान्य नियम किंवा प्रथा पाडण्यासाठीं काही धोके व अडचणी संभवतात; असा गुन्हा घडला तरी ४।५ वर्षांत पुन्हा सुटता येते, तेव्हा गुन्हा होण्याची प्रवृत्ती वाढेल का ? केवळ अशी काही सवलत आहे म्हणून खुनासारखा गंभीर गुन्हा करण्याची प्रवृत्ती वाढेल हे पटत नाही. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही सवलत सरसकट सर्वांना द्यावयाची

नसून मनाने किंवा प्रवृत्तीने गुन्हेगार नसलेले व आतापावेतो निरपराध सामान्य जीवन कंठणारांचे हातून काही क्षणिक भावना, प्रक्षोभ किंवा अन्यायाविरुद्धच्या चिरडीतून झालेल्या जन्मठेप कैद्यांपुरताच हा विचार मर्यादित आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. मात्र हे चांगल्या तऱ्हेने व्हायचे असेल तर त्यासाठी सध्याची यंत्रणा एकदम कुचकामी आहे; जिल्हा पोलीस अधिकारी, 'कलेक्टर' यांच्या कमिटीची सध्या चाललेली कामाची पद्धती, पोलीस यंत्रणेचा एकूण दृष्टिकोन, भ्रष्टाचार आदी गोष्टींमुळे हे काम न्यायबुद्धीने किंवा मानवतावादी दृष्टीतून होणे शक्य होईल असे वाटत नाही.

ह्या कामासाठी जिल्हा न्यायाधीशाचे दर्जाचा,–शक्य तर निवृत्त–मनुष्य, तसेच एखादा समाजशास्त्र किंवा मानसशास्त्राचा अभ्यासू डॉक्टर किंवा प्राध्यापक, एखादा निष्णात कायदेपंडित, एखादा जेष्ठ पत्रकार आणि एखादा अनुभवी समाज-सेवक अशा मंडळींची एखादी यंत्रणा तयार करून त्यांनी अशा व्यक्तींच्या विरुद्ध न्यायालयामध्ये झालेल्या कामकाजाची, पूर्वपीठिकेची माहिती तर घ्यावीच, पण त्या व्यक्तीशी प्रत्यक्ष बोलावे. तिने दिलेली माहिती जरूर तर आपल्या यंत्रणेमार्फत पडताळूनही पाहावी आणि आपले समाधान करून घ्यावे. सध्याचेप्रमाण रेमिशन (सूट) वजा करून सहानुभूतीचा विचार करून सोडण्याचा निर्णय सरकारने घेतला, तरी सामान्यत: शिफारसीचा विचार होऊन सरकारचा निर्णय होईपावेतो अशा माणसालासुद्धा ८।१० वर्षे तुरुंगात राहावे लागते आणि वर म्हटल्याप्रमाणे सध्याच्या यंत्रणेतून अशा प्रकारचा न्याय किंवा सहानुभूती मिळण्याचे भाग्य फार थोड्यांच्या वाट्याला येते.

मूलत: सत्प्रवृत्त असलेल्या माणसांना वर्षानुवर्षे चार भिंतीच्या आड ठेवण्यापेक्षा आपल्या हातून घडलेल्या गैरकृत्यामुळे आपण ह्याठिकाणी आलो आहोत, समाजाच्या दृष्टीने गुन्हेगार ठरलो, एवढी जाणीव होण्याएवढी शिक्षा भोगून झाली, की पुन्हा सामान्य जीवन जगू देण्याची, स्वत:च्या कुटुंबाची, समाजाची सेवा करण्याची व जीवनातील सुखदु:खांचे वाटेकरी होण्याची संधी दिली पाहिजे असे मला वाटते. ह्या विषयाची अधिक चर्चा झाली पाहिजे; मी सुचविलेली उपाययोजना किंवा यंत्रणा ह्या बाबतीत काही वेगळ्या गोष्टीही सुचविता येतील. पण ह्या माणसांशी बोलल्यावर व त्यांची प्रकरणे समजल्यावर 'ही पण माणसेच आहेत. ह्यांना माणसासारखे जीवन का मिळू नये'. अशा संवेदना माझ्या मनात निर्माण झाल्या; तशाच पुष्कळांच्या मनात होतील असे मला वाटते.

□ □ □

अय्यय्यो मदरास्स ! !

नलिनी अंबाडे

आंधळं दळतं अन् कुत्रं 'केळी' खातं

सरकारातील अनावश्यक खात्यांची जर यादी केली, तर त्यामध्ये वरचा क्रमांक लागेल "पब्लिक अकौन्टस् कमिटी" खात्याचा. सूर्याजी पिसाळ लेकाचे ! सरकारचा पगार खातात आणि सरकारचीच खाजगी बिंगे चव्हाटयावर आणतात. ह्या ऑडिटर लोकांना इतके कसे समजत नाही, की सरकारी गोंधळ प्रसिद्ध करून काहीही उपयोग होत नाही– सुधारणा होत नाही– संबंधितांवर काहीही कारवाई केली जात नाही. लोकांना फक्त चघळण्यास नवा विषय मिळतो, वर्तमानपत्रांचे रकाने भरले जातात, मंत्रीमहाशय स्पष्टपणे नकारच देतात व पुन्हा येरे माझ्या मागल्या. जनतेच्या पैशाचा अपव्यय होतो, तर 'पब्लिक अकौन्टस्' वाल्यांचे काय जाते ? मध्यावधी निवडणुकांमध्ये जनतेने सत्तारूढ पक्षाला प्रचंड पाठिंबा दिलेला आहे, म्हणजेच सरकार जे जे काही करील त्याला जनतेचा पाठिंबा गृहीत आहे. "गरिबी हटाव" घोषणांवर विश्वासून तर मते दिलीत. पण हे पब्लिक अकौन्टस्वाले मध्येच कशाला कडमडतात कोण जाणे ! आता हेच पहाना, दरमहा पगार घेऊन मस्तपैकी केळी खात बसायचं दिलं सोडून अन् गेले केळ्यांचा अकौंट करायला. बरं, करा अकौंटस् तपासणी. आता केराची कुंडीच शोधायला बसल्यावर काय गुलाबाची फुले सापडणार आहेत ? पब्लिक सेक्टरातील गुंतवणुक पाहाताना, तिथे काय नफा दिसणार आहे ? इथं तसंच झालं.

केळ हे फळ म्हणजे पौष्टिक अन्न आहे. जेवणानंतर केळी खावीत असे आयुर्वेदांतही सांगितले आहे म्हणे. अन्नाचा तुटवडा भरून काढण्याकरिता केळी खा असे आमचे मंत्री सांगतात. लहानपणी शाळेत एका मुलीने मला धपाटा दिला पाठीत, मी रडत रडत बाईंकडे गेलो, तेव्हा त्या म्हणाल्या होत्या "तुझे हात काय केळी खायला गेले होते का ? आणि तेव्हांच मला केळ्यांचं महत्त्व पटलं. आमच्या सरकारलाही केळ्यांचं महत्व पटले आहे. कारण काय आहे ठाऊक ? केळी सर्वात जास्त परकीय चलन मिळवून देतात म्हणून ! केळी फार काळ टिकतात म्हणून परदेशी पाठविण्यास फार सोईस्कर !

पपई किती मधूर ! पण परदेशी पाठविण्यास निरुपयोगी. आज केळ्यांचा क्रमांक पहिला, दुसरा आंबे, तिसरा संत्रीमोसंबी व चौथा द्राक्षे. सन १९६५ मध्ये

भारताने साडेपंधरा लाख पौन्डांचे परकीय चलन मिळविले, ते ६६ मध्ये १२॥ पर्यंत घसरले. ६७ व ६८ मध्येही आकडा काही बाळसं धरीना. पुढे आकडे फुगले, पण तेव्हा रुपयाचं अवमूल्यन झालेलं होतं.

केळी उत्पादनात केरळचा क्रमांक पहिला. दक्षिण भारताच्या ट्रिपमध्ये तुम्हाला घरोघरी केळी दिसतील. पानबिडीच्या ठेल्यावरच केळ्यांचे घड टांगलेले दिसतील. इकडे मद्रास भागात याल तेव्हा मुद्दाम 'मलवाहळ्प्पळम्' किंवा नेंद्रपळम्' मागा. खास केरळाचे वैशिष्टच! नऊ दहा इंच लांबीचे, मनगटाइतके जाड, कठीण, काळ्या सालीचे हे राक्षसी केळ. चार आण्याच्या खाली मिळणार नाही. गर मात्र लालसर गुलाबी व मधूर गोड. दोन केळी खाताखाताच तुमची पुरेवाट होईल. डझनभर घेऊन या इकडे, कारण महिना महिना टिकतात ती. मद्रासच्या बरोबरीने महाराष्ट्राचे उत्पादन आहे. ठाणे आणि जळगाव नावे इकडचे केळीव्यापारी घेतात. मात्र महाराष्ट्रातील सहकारी केळी प्रकल्पाबद्दल– जळगाव भागातील– विचारलं तर काही बोलू नका हं! केळ्यांच्या सालीपासून दूध पावडर बनविण्यासाठी सहकारी क्षेत्रांत प्रचंड गुंतवणूक झाली– कारखाना बांधला– स्वित्झरलंडहून मशिनरी आली– पुढे? पुढे तुम्ही विचारू नये अन् आम्ही सांगू नये!

पण, मूळ मुद्दा राहिला की बाजूला! तर केळ्यांची निर्यातीस उपयुक्तता पाहून दक्षिणेतील राज्यांनी ठरविले की, खूपखूप केळ्यांची खूपखूप लागवड करून, खूपखूप निर्यात करायची व खूपखूप पैसा मिळवायचा. म्हैसूरजवळ 'हेस्सारगुट्टा' येथे देशातील फळांच्या संशोधनाची मोठ्ठी प्रयोगशाळा आहे. तेथे खास केळ्यांवर संशोधन सुरू झाले, मग मद्रास, म्हैसूर, आंध्रा व केरळा– चारही राज्ये एकत्र झाली व एक कॉर्पोरेशन स्थापन केलं. त्याचं बारसं झालं व १९६४ मध्ये बाळाचं नाव ठेवलं "बनाना अँन्ड फ्रूटस् डेव्हलपमेंट कार्पोरेशन"– आज बाळाचं वय आहे सात वर्षांचं. सात वर्षांचा मुलगा वास्तविक धावायला पळायला हवा, पण हे सरकारी बाळ स्वतःच्या पायावर उभं रहाणं दूरच, अजून रांगायलाही लागलेलं नाही. प्रत्येक प्रांताने सव्वा सव्वा लाखाचे शेअर्स घेतले–म्हणजे चौघांचे पाच लाख घरच्याघरीच जमले १०० रुपयांचा एकेक शेअर्स इकडून तिकडून विकवले गेले, अशा प्रकारे साडेपांच लाखाचे 'आंधळ्याचे दळणे' चालू झाले. कार्पोरेशन सरकारी, म्हणजे प्रत्यक्ष कामापेक्षा पेपर-वर्कच जास्त. त्याप्रमाणे, आजमितीपर्यंत कार्पोरेशनने एकदेखील केळ बाहेर निर्यात करून, एका दमडीचाही धंदा केलेला नाही!

पब्लिक अकौंटस् कमिटीची शंका अशी, की पाच लाखांचे भांडवल, सात वर्षे कुजून पडले. अहो, पण पैसा देशातल्या देशांतच राहिला ना! शिवाय समजा कार्पोरेशनने धंदा सुरू केला असता तर दहापंधरा लाखांचा नक्कीच तोटा आला असता, तो वाचला हे काय थोडं झालं? शिवाय रक्कम बँकेत होती, त्यामुळे

गल्या वर्षात सव्वा लाखाचे व्याज 'कमविले' आहे ना! आता एवढ्या काळात ऑफीस, नोकरवर्ग, अधिकाऱ्यांचे पगार ह्यांच्यावर तीन लाखांचा किरकोळ खर्च होणे अपरिहार्य होते. तेव्हा तीन उणे एक लाख व्याजाची कमाई, म्हणजे जवळ जवळ दोन लाखांचा 'निव्वळ घाटा' दाखविण्यात आला आहे. पण ह्या तोट्यालाही कार्पोरेशन जबाबदार नाहीय. कारण त्यांनी तेव्हाच केंद्रसरकारला बजावले होते, की "येणारा तोटा भरून काढणार असाल तरच केळी निर्यात करू." म्हणजे तोटा येणार हे गृहीतच धरले होते तर! सरकारी अंदाज चुकतात म्हणे पाहा, हा आमचा अंदाज कसा बरोबर ठरला.

चारपांच वर्षांपूर्वी वाचल्याचं मला आठवतं, की भारतातून एक जहाजभर केळी इटालीस पाठविण्यात आली. अर्थात् आमच्या वरील कार्पोरेशनतर्फे नाही हं—वाटेतच ती पिकून लगदा झाली, तसतशी ती समुद्रात फेकून दिली. पुढे तेथे पोहोचल्यावर जी काही थोडीफार राहिली होती तीही त्या देशाने नाकारली. अर्थातच ती भारतात पुन्हा आणणे शक्यच नव्हते. म्हणजे त्या व्यवहारात फायदा शून्य, पण केळी समुद्रात फेकण्यास लावलेल्या मजूरांची मजूरीच डोक्यावर बसली, हे सारं बघूनच आमच्या कार्पोरेशनने जे काही केलं ते योग्यच नव्हे काय? अजूनही खूपखूप निर्यात करण्यावर चारही राज्यांचं एकमत आहे. तेवढं कावेरी-पाण्याबद्दल बोलू नका बुवा!

हे सारं त्या पब्लिक अकौन्टस्वाल्यांनी ऑडिटात शोधून त्याबद्दलही आम्हाला काहीही म्हणायचं नाही. पण हा सारा रिपोर्ट नीटपणे टाईप करून, फाईलीत घालून, फाईली सरकारी कापडात गुंडाळून, रेकॉर्डरूमात ठेऊन द्यायच्या की नाही? पण त्यांनी केलं ते भलतंच. सरळ संसदेच्या सभागृहांत अगदी विरोधी-पक्षाच्या उपस्थितीत तो रिपोर्ट मांडला. सरकारी पगार खाता लेको, जरातरी खाल्ल्या मिठाला जागा. आता जनता म्हणणार, की 'आंधळं दळतं अन् कुत्रं पीठ खातं'! ते काही नाही! घटनेची सत्ताविसावी दुरुस्ती करून हे डिपार्टमेंट कायमचंच बंद करायला पाहिजे. बसा, लेको केळी खात!

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे

देवीदास बागूल

सुखी संसाराची तुमची कल्पना काय आहे ? गोरीपान बायको, आलिशान बंगला, जमल्यास मोटार, प्रशस्त बागबगीचा,...बागेत कोणकोणती झाडे हवीत तेही सांगून टाका. पारिजात, पिवळा चाफा, आंबा, गुलमोहोर, जाईजुई, मोगरा, आणि अशीच फुलाफळांची वृक्षवेली. संध्याकाळी घरात बसण्याऐवजी वृक्षांच्या तळाशी बसून शीतल वाऱ्याच्या झुळुका अंगावर घ्याव्यात. सकाळी झाडांवर जमलेल्या पक्ष्यांच्या किलबिलाटाने जाग यावी. साळुंकी, कोकिळा यांच्या स्वरांनी मनाला जाग यावी....

वा वा ! तुम्ही तर अगदी संतांच्याच मनातले बोललात. तुमच्यासारख्या लोकांना पाहून तुकारामाला तर फारच आनंद झाला असता. कारण तुकारामसुद्धा तुमच्यासारखाच वृक्षवेलींचा चाहता होता. तो म्हणाला होता की,

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे । पक्षीही सुस्वरे आळविती ।।
येणे सुखे रुचे एकांताचा वास । नाही गुण दोष अंगा येत ।।
आकाश मंडप पृथिवी आसन । रमे तेथे मन क्रीडा करू ।।
कंथाकमंडलू देहउपचारा । जाणवितो वारा अवसरू ।।
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार । करोनी प्रकार सेवू रुची ।।
तुका म्हणे होय मनासी संवाद । आपुलाचि वाद आपणाशी ।।

वृक्षवल्लींना सगेसोयरे म्हणणारा तुकाराम हा खरोखर संत असण्यापेक्षा माणूस अधिक होता. खरे म्हणजे ह्या तुकारामाने प्रचलित भारतीय संस्कृतीला माणुसकीच्या पातळीवर आणण्याचाच प्रयत्न केला होता. भारतीय संस्कृतीने मानवी जीवनातील झाडाझुडुपांना देव बनवून एकप्रकारे त्यांचे दैनंदिन कार्यच नष्ट केले होते. पिंपळाला अश्वत्थ केले आणि त्याच्याशी हितगुज करण्याचे सुख गमावले. 'सळसळून पिंपळपाने । गातात नित नवे गाणे' असे निसर्गमय नाते देवाधर्माने बरबटलेल्या हिंदू जीवनाला पारखेच राहिले. बालकवींचा औदुंबर हिंदू जीवनाला कधी बघताच आला नाही. 'श्रावणमासी हर्ष मानसी हिरवळ दाटे चोहीकडे'

असे म्हणण्याऐवजी चार भिंतींच्या आड दडलेल्या दगडी मूर्तींत देव शोधण्यातच कित्येक शतकांच्या पिढ्या खर्ची पडल्या.

अशा पार्श्वभूमीवर तुकारामाचे बोल किती धिटाईचे आणि माणुसकीचे वाटतात! वृक्षवल्ली हे देव नव्हेत, तर सगेसोयरे आहेत असे तुकारामाने न कचरता म्हटले. त्यावेळच्या देवभक्तांच्या विकृत जीवनाला एकप्रकारे तुकारामाने रामरामच ठोकला. त्याने देवतारूप बनलेल्या झाडाझुडुपांची मुक्तता केली आणि त्यांना मानवी जीवनात हसण्याखेळण्याचे स्वातंत्र्य दिले. इतकेच नव्हे तर त्या वृक्षवेलींपासून सुख मिळते असेही ठणकावून सांगितले.

कोणी म्हणेल, की तुकारामाने यात नवीन काय केले? नवीन काय केले हे समजण्यासाठी जुने काय होते ते समजून घेतले पाहिजे. जुन्या जीवनात बेलाची पाने तोडली जात, पण त्या पानांचे सौंदर्य पाहण्याऐवजी ती पाने पुण्यसंपादनार्थ शंकराच्या पिंडीवर थापण्यात येत असत. तुकारामाने तसे करण्याऐवजी वृक्षवेलींना नातलग केले आणि त्या झाडांचाच सहवास सुखाचा मानला.

मानवी जीवनाला तुकारामाने ही माणुसकीची देणगी देऊन एक नवी दिशा दाखविली. पण त्याच्या अनुयायांनी ही देणगी करंटेपणाने उधळून दिली आणि त्यांनी पुन्हा दगडी भिंतीच्या मंदिराची वाट धरली. वृक्षवेलींच्या सहजसुंदर वातावरणात सुखी होऊन मोकळ्या मनाने गाणी म्हणण्याऐवजी पंढरपूरच्या वाकड्यातिकड्या गल्लीत धूळ खात, दगडी मूर्तीच्या दर्शनासाठी रांगा लावल्या. रानावनात मुक्तपणे संचार करण्याऐवजी दाटीवाटी करून वाहनात कोंबून घेतघेत पंढरपूरच्या रणरणत्या वाळवंटात ठाण मांडले. पुढे पुढे तर ह्यापेक्षाही विकृत जीवन स्वीकारले. ज्या डब्यातून गुरे नेतात त्या डब्यात स्वतःला कोंडून घेऊन पंढरपूरला जाण्यासाठी जीव पाखडला. एस. टी. त गर्दी केली. रेल्वेत गर्दी केली. पंढरपूरला लाख लाख लोकांनी एकत्र जमून अशी घाण केली, की तिथल्या म्युनिसिपालिटीला घाण उपसता उपसता नाकी नऊ आले.

छे! छे! तुकारामाने सांगितले काय आणि त्याच्या अनुयायांनी केले काय? तुकारामाने सांगितले, की मंदिरे सोडा, भांगऱ्या डोंगरावर चला. पण त्याचे भक्त असे विकृत निघाले की खुद्द तुकाराम जरी भांगऱ्या डोंगरावर गेला असला तरी त्याची पालखी मात्र त्यांनी गर्दीने गजबजलेल्या शहरातच नेली. तिथे कापडाच्या कमानी आणि मंडप उभारले आणि आकाशाशी असलेले नाते तोडून टाकले. पण असे करण्यापूर्वी त्यांनी थोडा वेळ तुकारामाचे बोल आठवले असते तर?. तर त्यांना उमज पडला असता, की तुकारामाने आकाशाच्या मंडपाचा आस्वाद घ्यायला सांगितले आहे. 'आकाश मंडप। पृथिवी आसन' किती सोपी आणि सुंदर जीवनभक्ती! बघा आकाशकडे, कसे नक्षत्रांनी सजले आहे! संध्यारंगांनी रंगले आहे. इंद्रधनुष्याने विनटले आहे. प्रकाशाने उजळले आहे. गुलजार मेघांनी शोभते आहे.

ह्या आकाशाचा मंडप बघा आणि प्रसन्न व्हा. प्रसन्न व्हा आणि जीवनातल्या सार्थी-दारांशी प्रेमाने वागा. गल्लीतल्या पोराबाळांना खाऊ वाटून द्या. ह्या आकाशाच्या मंडपातच हरिकथेचे भोजन करा. (हरिकथा भोजन परवडी विस्तार।) पण पंढरपूरला जाऊन गर्दी करू नका आणि मलमूत्राने गाव बरबटू नका. सगळ्यांनी एकाच वेळी गर्दी करून चंद्रभागेत बुडी मारू नका आणि तिथल्या लोकांचे पिण्याचे पाणी बिघडवू नका. बसा, रानातल्या जमिनीवर बसा. पृथिवी हेच आसन करा. रानातल्या पृथ्वीच्या स्पर्शाचे सौंदर्य अनुभवा. असे सौंदर्य अनुभवणे म्हणजेच हीरकथा आहे हे ओळखा.

तुकारामाचा हा संदेश निदान गोरगरिबांनी तरी आपलासा करायला हवा होता. पै पैसा जमवून तो रेल्वेच्या भाड्यात गमावण्यापेक्षा गावाच्या आसपास असलेल्या झाडाझुडुपात त्यांनी सुख शोधले असते तर? पोटाला चिमटा घेऊन पंढरपूरच्या मंदिरात पैसे टाकण्याऐवजी त्याच पैशातून त्यांनी एखादे नवे झाड आपल्या परिसरात लावले असते तर? पंढरपूरच्या मंदिरातल्या खांबांची मोजणी करण्याऐवजी आकाशातले तारे शोधले असते तर?

तर तुकाराम म्हणतो त्याप्रमाणे त्यांना स्वतःच्या मनाशी संवाद साधता आला असता. वरील अभंगात शेवटच्या चरणात 'तुका म्हणे होय मनाशी संवाद। आपुलाचि वाद आपणाशी।।' मग त्या धंदेवाईक कीर्तनकारांची बडबड कोण ऐकेल? त्यांच्या पायावर डोके टेकण्याची तरी मग काय गरज? त्याऐवजी आपल्याच मनाशी संवाद करावा. मनाचा कानोसा घ्यावा, त्या मनाला जपावे, जोपासावे. त्याला खेळवावे. त्याला खेळू द्यावे. पानाफुलांशी रमू द्यावे. रंगागंधां-बरोबर विहरू द्यावे. इतरांच्या मनांबरोबर मिसळू द्यावे. इतरांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊ द्यावे. त्या मनाला इतरांच्या मनांची ओळख करू द्यावी. अस्पृश्यांना स्पर्श करू द्यावा.

पण कसचे काय नि कसचे काय? तुकारामाचे हे म्हणणे कोणी ऐकलेच नाही. किती किती ह. भ. प. आले आणि गेले. अजूनही धुंडा महाराजांसारखे काही ह. भ. प. हयात आहेत. पण हे महाराज तुकारामाच्या सांगण्याप्रमाणे वारकऱ्यांची दिंडी रानावनात नेण्याऐवजी पंढरपूरलाच घेऊन जातात. ते जातात तर जाऊ द्या. निदान गावोगावच्या गोरगरिबांनी तरी तुकारामाचा हा स्वस्त आणि सोपा मार्ग आचरणात आणला तर तुकारामाला फार फार बरे वाटेल. नव्हे, वृक्षवल्लींना सोयरे करणारे हे गरीब लोकच तुकारामाचेसुद्धा सगेसोयरे होतील.

◻ ◻ ◻

कविता

मी

रक्ताचे पाप
रुजले आहे माझ्या डोळ्यांत
वासनेच्या अंधारात
बुडले आहेत माझे हात
सूड उगवताना...
कुणाला तरी-कोठेतरी होते इजा
तेव्हा मात्र...मी करतो
माझ्याच हातून खून माझा !

— एकनाथ देशमुख

जिप्सी

नंग्या आसवांना
झाकू पाहता
मीच झालो नागडा
आता तर
नातेच असे जुळले
जिप्सी बनला जीव वेडा
भटकत फिरलो
असेच दुःखाचे गाव किती
सोडून सुखाचा उंबरठा
एकेक पावलात
वेदनेचे गाणे गात
हरवून बसलो परतणाऱ्या वाटा !

— एकनाथ देशमुख

स्वप्नामधील गाव....

स्वप्नात पाहिलेला, कोठे असेल गाव ।
हा धुंद स्वप्नवेडा झाला अधीर जीव ।।
ते उंच उंच वाडे हिमशुभ्र चांदण्याचे
सौधावरी तयांच्या मुखचंद्र मोहिनीचे
स्वर्गीय त्या पऱ्यांच्या डोळ्यांत स्निग्ध भाव
त्या शांतशा पुलीनी फुलली सुरेख कमळे
मकरंद चाखण्याला येती मिलिंद मेळे
पृष्ठावरी जळाच्या पसरे सुगंध साय
आंबेवनी पहाटे येती दुरून पक्षी
वाऱ्यावरी सुरांची ते कोरतात नक्षी
मी धुंद त्या सुखाची जपली मनात ठेव
जाऊ कशी उडून हे पंख कापलेले
पाहू पुन्हा कशी मी ते स्वप्न भंगलेले
अज्ञात त्या जगाचे नाही कुठेच नाव
हा धुंद स्वप्नवेडा झाला अधीर जीव

—नीलकांत ढोले

आस्वाद

एकनाथ देशमुख यांच्या 'मी' या कवितेत पाप, वासना, इजा, खून इ. नव्या पद्धतीच्या प्रतिमा एकत्र आलेल्या आहेत. रक्ताचे पाप डोळ्यात रुजल्याची कबुली प्रारंभीच आहे. रक्तात भिनलेले, व्यक्तिमत्त्वाशी असे एकरूप झालेले 'पाप' नजरेत उतरणे स्वाभाविकच आहे. या 'पाप'ची जाणीव होणारा व वासनेच्या

अंधारात बुडालेल्या हातांची खुली कबुली देणारा कवी प्रामाणिक. खरे तर, सज्जन-साधू सोडले, तर प्रत्येकाच्याच रक्तातले पाप असे डोळ्यात रुजलेले असते आणि हात निर्बुद्धपणे वासनेच्या अंधारात चाचपडत असतात. पण याची सारवासारव करणारे, पांघरुण घालणारेच इतर. उत्कटतेने आत्मपरीक्षण करणाऱ्या कवीला मात्र हे खरेपणाने जाणवते आणि म्हणून तो स्वतःच्या हाताने स्वतःचा खून करतो, आत्मवृत्तीच मारून टाकतो.

एकनाथांच्याच दुसऱ्या कवितेत आणखी एक वेगळा अनुभव खुलेपणाने व्यक्त केला आहे. भोवतालच्या सहजीवनाचे दुःख जाणवून घेता घेता स्वतःच्या जीवनाची झालेली फरपट या कवितेत सांगितली आहे. भोवतालचे दुःख पाहून ओघळलेले अश्रू 'नंगे' असतात. खरेखुरे असतात. प्रतिष्ठेच्या संभावित आवरणाखाली झाकलेले नसतात. ते झाकण्याचा दुबळा प्रयत्न करताना कवीचेच वस्त्रहरण होते. खोट्या प्रतिष्ठेची संभावित वस्त्रे दूर होतात. आणि तो उघडा स्वच्छंदीपणा जीवनाला व्यापून राहातो. बेगुमान भटकंती सुरू होते. या भटकंतीत पुन्हा दुःखाची गावेच भेटतात. कारण घर बसल्या सुखाचा उंबरठा कधीच सोडलेला असतो. वाटा परतीच्या नसतात; आणि पावलागणिक वेदनेच्या गाण्याची आवर्तने चालू राहातात.

'स्वप्नामधील गाव' या कवितेत एक रम्य स्वप्नचित्र रेखाटलेले आहे. बोलून चालून ते स्वप्नवर्णनच आहे, तेव्हा सगळ्या रमणीय गोष्टी एकत्र येण्यास काहीच हरकत नाही. एक काव्यमय वातावरण कवितेत जिवंतपणे उभे करण्यात मात्र कवी यशस्वी झालेला आहे. हिमशुभ्र चांदण्यांचे वाडे, सौधावरील मोहिनींचे मुखचंद्र, पुलिनी (!) फुललेली कमळे, मकरंद चाखणारे मिलिंद या सगळ्या संस्कृत वातावरणात वाऱ्यावर सुरांची नक्षी कोरणारे पक्षी एकदम वेगळे वाटतात. नजरेत भरतात. पंख कापल्याची हुरहूर सगळ्या स्वप्नदृश्याला एक प्रतिकात्मक भावनिक परिणाम देते; आणि त्यामुळे केवळ कल्पनारम्य मधुर वर्णनाच्या बैठकीवर मांडली गेलेली ही कविता एकदम निराळी दिसू लागते. तिची उंची वाढते.

— रसिक

पुढील सहा महिन्यात 'कविता' सदरात प्रसिद्ध होणाऱ्या कवितांची निवड पूर्ण झाली आहे. कविमित्रांनी कृपया कविता पाठवू नयेत, त्यासंबंधी कोणताही पत्रव्यवहार करणे शक्य होणार नाही. —संपादक

तुला पाहून खरं म्हणजे मला 'असं' व्हायला नको आहे. हे मला कळत असूनही मला वाटतं...

...तुला मी आज नव्यानं बघतो आहे असं मुळीच नाही. तुला मी पुर्वीच पाहून ठेवलं आहे. कॉलेजची ती चार वर्षं फुलपाखरासारखी उडून गेली. त्यांनी मला मोठा मोह घातला, चटका लावला असं नाही; पण मंदसा जुईचा सुगंध अचानक मन टवटवीत करतो तसं तुझं. तशी तुझी चांदण्या रंगाची, जुईच्या गंधाची आठवण...

तुझ्याबाबत मी अभिलाषा धरली नाही. मनाला घसरू दिले नाही. मला फक्त तुझं रजईच्या कापसासारखं जीवन संथपणे बघायचं होतं. दुरून. मला दुरूनच सुगंध हवा होता. आणि तो तू किती वेळ देत आलीस...बघ, मन उगीचच भूत-काळात वासरासारखं ओढ घेतं आहे. तुला हे आवडणार नाही. कदाचित् त्यावरच तू जगत असशील. मी कसं सांगू ? मला काही बोलताच येत नाही. फक्त बघण्या-साठीच माझी योजना आहे. असू दे. पण आज ते देखील नाही. का बरं ?...का गं एवढी वाळलीस ?

खणफुला, तुझी पाकळी!

विष्णू गुंजाळ

भल्या सकाळीच पायी लांब एम. ई. एस.ला तू जायचीस, रोज न चुकता जायचीस. बरोबर दिवस माथ्यावर आला की परत फिरायचीस. कधी चेहरा उतरला नाही. प्रमाणबद्ध अवयवात बदल कधी झाला नाही. दिवस जात होते. तसतशी तू मोहरत होतीस. फुलतच होतीस. मला उल्हसित करीतच होतीस.

कधी लाघवी बोलली नाहीस. कुणाशी कधी जवळीक केलेली मी पाहिली नाही. तितक्यास तितकं. इंटरला तू कॉलेज बदललेस. का गं? कुणीच छळत नाही म्हणून ? अभ्यासाव्यतिरिक्त तू कशात भागही घेतला नाहीस. मग कोण छळणार ? मी ?

दैवयोग असा, की मला तुझी गंधवार्ताही नव्हती; की दुसऱ्या कॉलेजात असशील म्हणून. मला कॉलेज बदलणं अपरिहार्यच होतं म्हणून बदललं. मला सोसियॉलॉजी घ्यायचं होतं. तुझी माझी पुनः नजरानजर झाली. तुला ह्याची कल्पनाही नसेल. नसू दे. नाही तेच ठीक आहे. मला उल्हसित करण्यायाठी तर तुला ओलीस ठेवली नाही देवानं ? बापरे !

मागच्यासारखी ज्युनिअर सिनिअरची वर्षही निघून गेली. दैनंदिन जीवनात बदल कसा तो घडलाच नाही. तेच बोलणं. तेच चालणं. तेच वागणं. खानदानी दिसतेस (!) स्वतःहून काही करायचीच नाहीस. बरं दुसऱ्याला तरी थोडा रिसपॉन्स द्यावास? मला?

खरं म्हणजे मी तेवढयासाठी तुझ्याकडं आलोच नव्हतो. आलो होतो.. परीक्षा तोंडावर आली होती. जवळ कसलंच पुस्तक नव्हतं. कमीत कमी टयुटोरिअलस् तरी मला कंप्लीट करायला हवी होती. म्हणून म्हटलं... जवळ आहेस. ओळख...फक्त डोळंभेटीनं ओळख होते? तुला भेटावं...

"........." जवळ येणं.

"..." फक्त पाहणं. तेही माफक.

"तुम्ही...काम होतं थोडं......"

"माझ्याकडं...?" किती चमकलीस.

"हो......"

(तू अशी एकटक पाहू लागलीस की मला विरघळायला होतं.)

"काय काम!"

"तुमच्याकडं सोशिऑलॉजिचं पुस्तक आहे?"

"हो..."

"देता...?" पुस्तक घेऊन पळून जातो तर पत्ता लागला नसता.

"माझं नाहीये ते पुस्तक."

"मला फक्त आजच हवं होतं. टयुटोरिअलस्..."

"पण मला आजच..."

"... ... ..."

पुन: माझा मार्ग. तुझं चालणं. उगीचच चुकल्याचुकल्या सारखं वाटत राहील.

तुझ्या बरोबरीच्या मुली एव्हाना ' लकी 'त गेल्या होत्या. कुणी कॉलेजमागच्या टेकडीवर ' काव्यां 'त डुंबत होत्या. कुणी गप्पा, टप्पा गंमत जम्मत करीत हसत खिदळत होत्या. तुला मात्र काहीच नको होतं. (की सारखं हवं होतं ?)

फक्त माफक हसणं, बोलणं...

माझ्याशी बोलणं तुला भारी जड गेलं असेल नाही ? मी जाणतो गं. सारं जाणतो. आणि म्हणूनच फटकून वागतो...

वाटतं...वाटतं तुझ्याबरोबर ड्रामा सेक्रेटरीनं हिंडाव. त्या घाऱ्या डोळयाच्या झुलकवाल्या. वाटतं तुझ्याबरोबर सुधा कामतनं टेनिस खेळावं. दमछाक होईतो. वाटतं तुझ्याबरोबर आमच्या मोडक्यानं एखादं देमार मॅटिनी पिक्चर टाकावं हंसावं. खिदळावं...तुझी योग्यताच तेवढी आहे. त्याच तोलामोलाची तू आहेस. मी तुझ्याशी बोललो. बोलायला नको होतं तरी बोललो. पदरावर काही चढलं तर झटकतेस ना ? तसं ते बोलणं, भेटणं झटकून टाक. खरचं टाक. बरं वाटेल मला तुला आवडावं म्हणून सांगतो आहे....

रिझल्ट लागले. चाकोरी सुरू झाली. नोकरी, लग्न पोरबाळं, खोली...चार वर्षं रडत कुंथत गेली. तुझी आठवणही झाली नाही. (तशी तू माझ्याजवळ आहेसच.) पुन्हा काही काम. चकरा धावपळी. पुन्हा दिसलीस. होती तिथंच तशीच चाल. तेच पाहणं. चार वर्षांत काहीच बदल झाला नाही ? आश्चर्य आहे. पण मी नाही तरी कसा म्हणू ? तुझ्यात तर जमीन अस्मानाचं अंतर पडलं आहे. कॉलेजचं माफक वागणं, बोलणं तुला मानवत होतं म्हणून तर तू फुललेली डंवरलेली दिसत होतीस. आता वयात येऊनही तू कृश दिसते आहेस. रोड झाली आहेस अगदीं. कळाहीन चाकोरी मानवत नाही ? उघडच आहे. म्हणून वाटलं...आतां तरी विचारावं...

पण पुन: मनाला आवरलं. ते मागील बोलणं. भेटणं मीच झटकून टाकायका सांगि-तलं होतं ना ? तुला कसं स्वच्छ, टपोरं पोपटी भेटणं हवं. तोच माझा ध्यास आहे. माझं मन त्यामुळेच प्रफुल्लित होणार आहे. मी नामानिराळा राहूनही तुझ्यापासून सुगंध हिरावणार आहे. जमेल ? पुन: कॉलेजचं चालणं, बोलणं, वागणं. मिळेल तुला ? पुन्हा तू टवटवीत दिसशील ? दीस ना ग. मनाला उगीचच चुकल्या चुकल्या सारखं वाटतं आहे. तुझा नटवा गोरापान ऑफिसर नवरा मला पाहुचचा आहे. त्याच्या अगदी खेटून तू रोज बालगंधर्व रंगमंदिरांत दिसावीस अशी माझी इच्छा आहे.

सर्वांनी हेवा करावा असं तुझं वैवाहिक जीवन मला न्याहाळायचं आहे. एकदोन की तीनचार ? बरं तीनचार. मात्र तीनचार वर्षांत तरी तुझा छोटचा तुम्हां दोघात मला दिसायलाच हवा आहे. तुम्ही दोर्घ राजहंसासारखी रोज माझ्या दारावरून फिरायला, शॉपिंगला, नाटकाला जाताना मला दिसायला हवी आहेत. तुझा बंगला. तुझी गाडी...अंगानं भरलेलीं तू...पुष्कळ पुष्कळ मला पाहायचं आहे. पण मी काहीच करू शकत नाहीये. तुझ्याबद्दल बोलूसुद्धा शकत नाहीये. हा शाप आहे. खरंच शाप आहे हा. पण तोच मनाला माझ्या मोहवीत आहे. मला हुरहुर लावतो आहे ! सुनंदा.. सॉरी. ए...लवकर मला हंसरी दीस. पण बरोबर कुणीतरी हवं हो...लवकर. लवकर. दिवस जसजसे जातील तसतसे मला विषिण्ण वाटत जाईल. मग मला मंद जुईचा सुगंध येणार नाही, भडक, नटवी फुलं मग माझं मन मोहवितील !

तुला पाहून खरं म्हणजे मला असं फील् व्हायला नको आहे. पण मग उगींचच वाटतं...वाटतं मग तू नोकरीच्या शोधात असशील. मग तू नोकरी धरशील. मग त्या रुटीन लाईफमध्ये तू चेपून जाशील. वय वाढेल. वृत्ती थोराड होतील. मग नाइलाजानं तुला कुणातरी कारकुनाच्या शोधात कुठं तरी थांबावं लागेल. त्याचा तो अवतार पाहून लोक हसतील. पण मग तुला हंसून कसं चालेल ? तडजोड तुला करावीच लागेल. बाळसं येण्याऐवजी मग कातडी लोंबू लागेल...

म्हणून वाटतं; स्वप्नफुला, चार वर्षांपूर्वीच धिटाई केली असती तर... तर आज कदाचित्...कदाचित् तू मोहरलीही असतीस. आजच दगडफूल तरी झाली नसतीस.

११ डिसेंबर १९७१

जयवंत चुणेकर

पुस्तके

एकांत जाहला वैरी

नवखेपणाच्या खुणा जागोजाग दाखवणारा कथासंग्रह

'माणूस'च्या वाचकांना आनंद रामचंद्र फुले हे नाव परिचित असावे. त्यांच्या काही कथा (आणि अन्य काही लेखनही) 'माणूस'मधून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. ६६–६७ सालांत त्यांनी लिहिलेल्या आणि नंदा, वाङ्मयशोभा व माहेर या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या तीन दीर्घ कथा व 'एकांत जाहला वैरी' ही कथा संग्रहाचे नाव घेऊन वावरणारी आणि बहुधा या कथासंग्रहासाठीच लिहिलेली आणखी एक दीर्घ कथा अशा चार दीर्घ कथा प्रस्तुत संग्रहात एकत्रित केल्या आहेत.

एकूण चार कथांपैकी 'एकांत जाहला वैरी' ही दीर्घ कथा त्यातल्या त्यात उजवी वाटते. लली आणि मृणाल या दोन तरुणींचे प्रेम लाभूनही आणि अवंतिकेबरोबर प्रेमविवाह करूनही अखेर दैवगतीच्या विपरीत खेळामुळे एकाकीच राहिलेल्या आनंद नावाच्या तरुणाची ही कथा. मात्र आनंदची ही व्यथा एवढ्या दीर्घ कथेच्या Span मध्येही भेदकपणाने बोलकी होत नाही. उरलेल्या तीन कथांमधील 'विश्व स्वधर्मे सूर्यं पाहो !' या कथेत सुमती या एका कॅप्टनच्या पत्नीचा संसार आणि त्याच्या निधनानंतर तिने स्वतःच्या पायांवर उभे राहण्याचा केलेला निश्चय यांचे चित्रण आहे. 'जस्ताची फुले' या कथेत एक बंगाली चित्रपट नटी श्यामाला ब्रह्म आणि तिचा भाऊ–ब्रह्माबाबू–यांच्यातील दुरावा आणि मीलन व पुन्हा ताटातूट यांची बाळबोध पण थोडासा लांबचा वळसा घेऊन सांगितलेली कहाणी आहे. शेवटच्या 'माध्यान्ह' या कथेत कुमुद या 'जिद्दी' मुलीची आणि तिच्या अर्ध्यामुर्ध्या राहिलेल्या प्रेमाची कथा आहे.

या सर्वच कथांचे स्वरूप दीर्घ कथांचे आहे. या संग्रहाच्या संदर्भात मी 'दीर्घ कथा' हा शब्दप्रयोग जाणीवपूर्वक करतो आहे. वास्तविक लेखकाच्या म्हणण्याप्रमाणे या 'चित्रकथा' आहेत. म्हणजे चित्रपटक्षम कथा. कथा या लेखनप्रकारात मोडणारे सर्वच लेखन 'चित्रपटक्षम' असते असे नसले, तरी प्रस्तुत कथांच्या संदर्भात त्यांना 'चित्रकथा' असे स्वतंत्रपणे कशासाठी संबोधावयाचे, हे स्पष्ट होत नाही. चित्रपटक्षम असणारी कथा आणि चित्रपट यांच्यामध्ये आणखी एक पायरी

असते, ती पटकथेची; म्हणजे ज्या कथेचे चित्रिकरणाच्या, तांत्रिक सूचनांसह लेखन केले जात असते अशा मांडणीची. श्री. फुले यांना हे अभिप्रेत नसावे. आणखी एका मुद्द्याचा विचार केला, तरी या प्रश्नाचे उत्तर मिळत नाही. ज्या कथेचे स्वरूप घटना-प्रसंगाच्या साखळीचे असते, कथनाचा (Narration चा) भाग जीमध्ये बहुश: टाळलेला असतो किंवा अपरिहार्य असाच असतो अशी कथा ही चित्रपटक्षम होण्यास आणि म्हणून चित्रकथा म्हणवून घेण्यास अधिक जवळची ठरते. श्री. फुले यांच्या प्रस्तुत कथांचे स्वरूप अभावानेच असे असल्याचे आढळते. चित्रपटक्षम कथा ती वाचत असतानाच तशी असल्याचे, नाट्यमय असल्याचे तीव्रपणे जाणवते. या कथांच्या बाबतीत असा अनुभव येत नाही, असे खेदाने म्हणावे लागते.

दीर्घकथा म्हणून विचार करतानाही त्यांच्या वाचनानंतर मोठेसे समाधान मिळते असे नाही. या कथा म्हणजे घडलेल्या दीर्घकथा आहेत, असे लक्षात येते. त्या चित्र-पटक्षम करण्याच्या प्रयत्नात श्री. फुले कथांमधील उत्कटपणाही हरवून बसले आहेत. त्यामुळे ह्या दीर्घकथा न होता विस्तारकथा मात्र झाल्या आहेत. परिणामत: कथांत पसरटपणा आला आहे.

'विश्वे स्वधर्मे (स्वधर्म ?) सूर्य पाहो !' या पहिल्याच कथेचे उदाहरण घ्या. कथेतील काही अनावश्यक तपशील तिच्या पसरटपणात भर घालतो. उदाहरणार्थ : 'मिकसी' घेण्यासंबंधातील चर्चा, चार्लीचाप्लीनचा चित्रपट पाहण्यातून उद्भवलेला संवाद, रेडिओवरची विस्तृत इंग्रजी बातमी (इंग्रजीच का? केवळ नवेपणा, वेगळे-पणाचा सोस म्हणून ?) इत्यादी. सर्वच कथांतून असा अनावश्यक तपशील आहे त्यामुळे त्या लेखनाला नेमकेपणा लाभत नाहीच पण किमान परिणामकारकताही त्यात येत नाही.

'एकांत जाहला वैरी' या कथेचा काहीसा अपवाद वगळता, कोणतीच कथा परिणामकारक होत नाही. कथा वाचल्यानंतर लक्षात येते, ते एवढेच की कथा-काराला जे सांगायचे आहे ते फारच थोडे आहे आणि त्यात विलक्षण, थरारक वा उत्कट असेही काही नाही. वाचकाला अस्वस्थ करण्याचे, त्याला प्रक्षुब्ध करण्याचे सामर्थ्यही त्यात नाही. म्हणूनच चित्रपट पाहिल्याचा अनुभव किंवा कल्पना चित्रे पाहिल्याचा अनुभव वाचकाला येईल, हा लेखकाने व्यक्त केलेला आत्मविश्वास वाचकाचा अधिक्षेप वाटण्याची शक्यता आहे !

कथांच्या विषयात नाविन्य नाही, तसे त्यांच्या मांडणीतही उल्लेखनीय असे काही नाही. कथांच्या मांडणीत भाबडेपणाचाच अंश अधिक आहे. तिच्यात हौशीपणा, नवखेपणाही जाणवतो. 'जस्ताची फुले' या कथेत इंग्रजी संभाषणांचा केलेला सढळ वापर किंवा 'सख्खी बहिण लाखांच्या समृद्धीत अन तिचा भाऊ ११०–३–च्या स्केलमध्ये तेही ११० म्हणजे पूर्वीच्या ६० मध्ये ५० रुपये महागाई भत्ता समाविष्ट...' असा तपशील हेच दर्शवितो. कथेच्या एकंदर प्रकृतीशी विसदृश अशा

घरात पुन्हा पाळणा हलण्यापूर्वी

विचार करा

प्रथम पहिल्या मुलीसाठी
सर्व तरतूद
नीट करायला
नको का ?

[illegible] दूध, सकस अन्न, कपडे, खेळणी पुस्तके व इतर अनेक लहानसहान गोष्टी या सर्वांची निश्चित [illegible] करणारच. आणि हे सर्व सोपे नसले तरी कसेही करून तुम्ही ते पुरवाल. पण इतक्यावरच [illegible] जबाबदारी संपली म्हणजे ! अशी वेळ येऊ न देणे हेच योग्य नाही काय !

[illegible] थोडसे हेच करीत आहेत. ती परिस्थिति अनुकूल होईपर्यंत दुसरे मूल होणे पुढे ढकलणार. [illegible] तुम्हालाहि हे सहज करता येईल. निरोध हे जगातील फार लोकप्रिय असे, पुरुषांनी वापरायचे [illegible] साधन आहे. लक्षात ठेवा पाळणा लांबविण्याचा सर्वात सोपा व बिनधोक मार्ग म्हणजे निरोध [illegible] रीत्या अनुसरलेला आहे. मग तुम्हीहि निरोध का नाही वापरीत ?

[illegible] मिळते- [illegible] 15 पैशांला 3 (सरकारी मदतीने).

लांबविण्यास पाळणा, उपाय साधा, सोपा [illegible]

निरोध ▼

[illegible] पसंतीचे साधे, बिनधोक संतति-प्रतिबंधक!

[illegible]

[illegible] 71/[illegible]

शब्दप्रयोगांचा वापरही याचाच निदर्शक आहे. कर्नल घटवाईंच्या (' विश्व स्वधर्मे सूर्य पाहो ! ') विनोदाचा उल्लेख अस्थानी आणि म्हणूनच नवखेपणाचा किंवा उत्साही लेखनस्वरूपाचा द्योतक आहे ! ' जस्ताची फुले 'मधील ' डिलिव्हरी लेट नोट 'च्या शिळ्या विनोदाचा वापरही असाच कच्चेपणा दाखवतो.

अखेरीस, लेखकाच्या वैयक्तिक भावनांबद्दल आदर राखूनही एका (म्हटले तर कला-बाह्य) मुद्याचा उल्लेख करावा लागतो आहे. संग्रहाच्या सुरुवातीस लेखकाने आपल्या वडिलांच्या स्मृत्यंजलीचा वीस बावीस पृष्ठांचा मजकूर जोडला आहे. तो अत्यंत वैयक्तिक स्वरुपाचा आहे. त्याची वाचकाच्या दृष्टीने काहीही आवश्यकता नाही, याचा विचार प्रस्तुत ठरला असता !

शेवटचा मुद्दा पुस्तकाच्या मुद्रणासंबंधात पुस्तकाची छपाई, वास्तविक या बाबतीत मराठी पुस्तकांनी फार मोठा पल्ला गाठल्यावरही, इतकी निकृष्ट झाली आहे. त्यात वाचनाला त्रास व्हावा अशा मुद्रणाच्या इतक्या चुका आहेत की त्याबद्दल सखेद आश्चर्य वाटावे ! ऱ्हस्वदीर्घाच्या चुका एकवेळ राहू देत, पण निदान अर्थहानी करणारे मुद्रण दोषसुद्धा अधिक खबरदारीने टाळता आले नसते काय ? ◻

' एकांत जाहला वैरी : ' आनंद रामचंद्र फुले : प्रकाशक : सौ. उमा आनंद फुले ३४/३७८ कन्नमवार नगर, विक्रोळी, मुंबई ८३ NB. : मूल्य सहा रुपये.

नाही. त्यांना चरायला कुरण मोकळेच राहिले. एका नाविक अधिकाऱ्याविरुद्ध तक्रारीच्या फायलींचा ढीग खोलीच्या छपरास भिडण्याइतका उंच झाला होता. पण याह्याच्या कृपेने हे सारे लष्करी अधिकारी आपल्या जागांवर सुरक्षित राहिले. याह्यांनी त्यांना दुखविले नाही. याचे कारण लष्कराचा पाठिंबा हा तर याह्यांच्या सत्तेचा मुख्य आधार होता.

पाकिस्तानच्या दोन्ही भागात आपल्याबद्दल अनुकूल लोकमत व्हावे यासाठी याह्याखानांनी २८ नोव्हेंबर १९६९ ला दोन महत्त्वाच्या घोषणा केल्या. पंजाब्यांचे प्रभुत्व प्रस्थापित करणाऱ्या एका घटक योजनेबद्दल पश्चिम पाकमधील सिंधी, पठाण व बलूची जनतेत असंतोष होता. ही योजना रद्द करून त्यांनी पश्चिम पाकिस्तानचे पुन्हा पूर्वीसारखे चार वेगळे प्रांत केले. पूर्वपाकिस्तानात बंगाली लोक-संख्येने बहुसंख्य. कारभारात त्यांचे प्रभुत्व टाळण्यासाठी नॅशनल असेंब्लीत लोक-संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व न ठेवता पश्चिम व पूर्व पाकला सारख्या जागा देण्यात आल्या होत्या. पूर्व बंगालच्या नेत्यांनी हे मान्य करावे यासाठी समान प्रति-निधित्वाचे तत्त्व केवळ विधिमंडळापुरते न ठेवता नोकऱ्यांतही पाळण्यात येईल असे आश्वासन त्यावेळी देण्यात आले पण प्रत्यक्षात हे आश्वासन कधीच पाळले गेले नाही. त्यामुळे समान प्रतिनिधित्वाच्या या तत्त्वाबद्दल पूर्व बंगाली जनतेत तीव्र असंतोष होता. याह्याखानांनी हे तत्त्व रद्द करून नॅशनल असेंब्लीत लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व दिले जाईल असे जाहीर केले. निवडणुकांची निश्चित तारीख त्यांनी घोषित केली. त्यामुळे पाकच्या दोन्ही भागांत समाधानाचे वातावरण पसरले.

आपल्या मागण्या मान्य झाल्याच्या उत्साहाच्या भरात याह्याखानांच्या खऱ्या उद्देशांबद्दल लोकांना व राजकीय नेत्यांना शंकाही आली नाही. वास्तविक घटना समितीच्या अधिकारावर बंधने याह्याखानांनी याच घोषणेत घातली होती. संसदीय व संघराज्य स्वरूपाचे सरकार, प्रौढ मतदानाच्या पायावर प्रत्यक्ष निवडणूका, नाग-रिकांचे मूलभूत हक्क व त्यांची कोर्टामार्फत अंमलबजावणी, न्यायालयांचे स्वातंत्र्य आणि घटनेचे इस्लामी स्वरूप या प्रश्नांवर मतभेद नसल्याने त्यांचा निर्णय झाला असे याह्याखानांनी म्हटले होते. या प्रश्नांवर सर्वसाधारपणे एकमत होते हे खरे असले तरीरी याह्याखानांनी त्यावर निर्णय झाला असे ठरवून ते घटनासमितीच्या कक्षेतून वगळणे योग्य नव्हते. समितीच्या अधिकारावर हे अतिक्रमण होते. घटना-समितीच्या नॅशनल असेंब्लीच्या अधिकारावर यापेक्षाही अधिक निर्बंध याह्या-खानांनी लीगल फ्रेमवर्क ऑडरने घातले होते. नॅशनल असेंब्लीने तयार केलेली घटना राष्ट्राध्यक्षांकडे मंजुरीसाठी पाठविण्यात येईल. त्यांनी ती मंजूर करण्याचे नाकार-

त्यास नॅशनल असेंब्ली बरखास्त करण्यात येईल. लीगल फ्रेमवर्क ऑर्डरच्या एखाद्या कलमाच्या अर्थाबद्दल शंका आल्यास राष्ट्राध्यक्ष त्याचा निर्णय देतील तोच अंतिम. त्याविरुद्ध कोर्टात जाता येणार नाही. या ऑर्डरमध्ये दुरुस्ती करण्याचा अधिकार असेंब्लीस नसून राष्ट्राध्यक्षांना आहे. या ऑर्डरच्या तरतुदीनुसार मी निष्ठेने आपली कर्तव्य पार पाडीन अशी शपथ सभासदांनी घेतली पाहिजे असे बंधन त्यांच्यावर होतो. घटनासमिती सार्वभौम नसून आपल्या पसंतीची घटना तयार करण्याचे अधिकार याह्याखानांनी स्वतःकडे ठेवले होते हे त्यावरून स्पष्ट झाले.

आपणास मुख्य विरोध पूर्व पाकमधून होणार आहे हे याह्याखानांनी अचूक ओळखले होते. पूर्व बंगालचे लोक राजकीय दृष्ट्या अधिक जागृत होते. वीस वर्षे पिळवणुकीचा अनुभव असल्याने ते अधिक साशंक होते. त्यांच्या शंका दूर करण्यासाठी याह्याखानांनी एक तंत्र अवलंबिले. अधिकारावर आल्यावर काही महिन्यांत त्यांनी केंद्रीय सचिवालयाचे स्वरूप पालटून टाकून बड्या जागांवर बंगाल्यांची भरती केली. सचिवाचे जागेवर पूर्वी फक्त दोन-तीन बंगाली होते त्यांची संख्या तिप्पट करण्यात आली. स्टेट बँक नियोजन मंडळ, सरकार पुरस्कृत कंपन्या, पाक वकिलाती, रेडिओ व टेलिव्हिजनवर बंगालींच्या नेमणुका करण्यात आल्या. परदेशी जाणाऱ्या शिष्टमंडळात बंगल्यांचा अधिक समावेश करण्यात आला. पूर्व बंगालचे गव्हर्नर म्हणून आरमाराचे प्रमुख ॲडमिरल अहसन यांची नेमणूक करण्यात आली. पूर्व बंगालमध्ये रिव्हर ट्रान्सपोर्ट ॲथॉरिटीचे चेअरमन म्हणून त्यांनी अनेक वर्षे चांगले काम केले होते. त्यांच्या नेमणुकीचे बंगाल्यांनी स्वागत केले. लष्करात बंगाल्यांची भरती दुप्पट करण्यात येईल असे याह्याखानांनी जाहीर केले. आणि या सर्वांवर कळस म्हणजे नॅशनल असेंब्लीत लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्याची केलेली घोषणा. नॅशनल असेंब्लीच्या एकूण ३१३ जागांत पूर्व बंगालला १६९ म्हणजे कायम बहुमत मिळत होते. बंगाली जनतेला खूष करण्यासाठी घेतलेले हे निर्णय व घोषणा पाहिल्या म्हणजे पुढे काही महिन्यांनी पूर्व बंगाली जनतेचे सामुदायिक हत्याकांड करणारे हेच का ते याह्याखान असा प्रश्न पडतो. पण याह्याखानांसारख्या कावेबाज नेत्याचे व्यक्तित्व असेच दुटप्पी व फसवे असते.

निवडणूक निकालाबद्दलचे याह्याखानांचे सारे आडाखे चुकले. कोणत्याच पक्षाला निर्णायक बहुमत मिळणार नाही. घटनेबाबत राजकीय पक्षांचे एकमत न झाल्याने पेचप्रसंग निर्माण होईल व त्याचा फायदा घेऊन आपल्याला पाहिजे ती घटना देशावर लादावयाची असा याह्याखानांचा मनसुबा होता.

पाकचे वाहतूक मंत्री व याह्याखानांचे घटनात्मक सल्लागार प्रा. जी. डब्ल्यू. चौधरी यांनी लंडनच्या पाकिस्तान सोसायटीपुढे १० सप्टेंबरला केलेले एक भाषण महत्वाचे आहे. पूर्व पाकच्या प्रतिनिधींचा एक गट होईल असे मला वाटत नाही. तसे घडल्यास पाकिस्तान संपुष्टात येईल. प्रत्येक वेळी पूर्व पाकिस्तान विरुद्ध पश्चिम

पाकिस्तान असा संघष होऊन निर्णय होऊ लागले तर पश्चिम पाकिस्ताानने ते मान्य करणार नाही. अशी उत्तरे भाषणानंतरच्या प्रश्नांना त्यांनी दिली होती. पूर्व बंगालमधील भावी हत्याकांडाची सूचनाच या भाषणातूनच अप्रत्यक्षपणे मिळाली होती.

निवडणुकात आपल्या बाजूच्या पक्षांचे लोक निवडून यावेत यासाठी दडपण आणणे, पैसे वाटणे यासारखे सर्व प्रकार याह्याखानांच्या हस्तकांनी केले होते. सीमाप्रांतात कायूमखानांची मुस्लीम लीग आणि सिंध व पंजाब मध्ये जमाते इस्लामीचे उमदेवार निवडून यावेत असा त्यांचा प्रयत्न होता. एक लष्करी अधिकाऱ्याने एका दौऱ्यात उद्योगपतींकडून दीड कोट रुपये जमविले ते सीमा प्रांतात कायूमखानाच्यां मुस्लीमलीगच्या प्रचारासाठी देण्यात आले. वली खानांच्या नॅशनल अवामी पक्षाला शह देण्याचा यामागे उद्देश होता. भुट्टोंचा प्रभाव कमी करण्यासाठी जमाते. इस्लामीला याह्यांच्या हस्तकांनी मदत केली.

एवढे करूनही याह्यांच्या आडाख्याप्रमाणे निकाल लागले नाहीत. नॅशनल असेंब्लीच्या ३०० लोकनियुक्त जागांपैकी अवामी लीगला १६० म्हणजे याह्यांच्या अंदाजाच्या दुप्पट जागा मिळाल्या. अवामी लीगने निर्णायक बहुमत मिळविले. याह्याखानांचा हा मोठा पराभव होता. लोकमताचा कौल खिलाडूपणाने मान्य करावयाचा, की तो डावलावयाचा हे दोनच पर्याय याह्यांपुढे होते त्यातला दुसरा त्यांनी निवडला. पूर्व व पश्चिम पाकमधील संघर्ष वाढवून पेचप्रसंग निर्माण करावयाचा हे तंत्र त्यानी अवलंबिले व त्यासाठी भुट्टोंना हाताशी धरले.

भुट्टोंना आपल्याबाजूला वळविण्याचा शेख मुजीब यांनीही प्रयत्न केला. भुट्टोंना पंतप्रधानपद देण्याची तयारीही त्यांनी दर्शविली होती. अवामी लीगचा सहा कलमी कार्यक्रम भुट्टोंनी मान्य करावा एवढीच त्यांची अट होती. सहा कलमी कार्यक्रमाला माझा व्यक्तिशः विरोध नाही पण पक्षाची संमती घ्यावी लागेल, असा निरोप भुट्टोंनी दूतामार्फत पाठविला होता.

मुजीब-भुट्टो युती झाली असती तर पाकिस्तानचा पुढचा सारा इतिहासच निराळा झाला असता. घटना तयार करण्यात मग कोणताच पेचप्रसंग राहिला नसता. याह्याखानांनी ही घटना मान्य केली नसती तर आयूबखानांप्रमाणेच त्यांना सत्तेवरून दूर व्हावे लागले असते. याह्याखानांना याची जाणीव होती म्हणून ही युती होऊ नये असे प्रयत्न त्यांनी केले व भुट्टोंना आपल्या बाजूला वळविण्यात ते यशस्वी झाले. या साऱ्या घडामोडीत भुट्टोंचा संधीसाधूपणा व तकलुपी लोकशाहीनिष्ठा प्रकर्षाने दिसून आली.

शेख मुजीब यांच्या मनाच्या थोरपणाचेही दर्शन या प्रसंगात घडले. निवडणुकीत निर्विवाद बहुमत मिळविल्याने पंतप्रधानपदावर त्यांचा हक्क होता. पण त्यांना केवळ स्वतःसाठी सत्ता नको होती. लष्करी राजवटीच्या जागी लोकशाही आणणे

हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. पंतप्रधान कोण होतो हा त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वा प्रश्न नव्हता.

याह्याखानांना लोकप्रतिनिधींच्या हाती सत्ता सोपवायची नव्हती पण आपल्या खऱ्या उद्देशाचा सुगावा त्यांनी २५ मार्चला लष्करी मोहीम सुरू करीपर्यंत लागू दिला नाही. तेरा जानेवारीला त्यांनी शेख मुजीब यांच्याशी वाटाघाटी केल्या. या वाटाघाटींचा फारसा प्रकाशित न झालेला तपशील या पुस्तकात मेस्कारेनास यांनी दिला आहे. मुजीब यांच्या प्रांतिक स्वायत्ततेच्या योजनेत लष्कराचे स्थान काय राहणार याबद्दल याह्याखानांच्या मनात शंका होत्या. त्या दूर करण्यासाठी दोन वर्षे लष्करी अंदाजपत्रकात कोणताही बदल केला जाणार नाही असे आश्वासन मुजीब यांनी दिले होते. घटनेसंबंधीच्या आपल्या कल्पना याह्यांनी मांडल्या नाहीत पण मुजीब यांच्या सहा कलमी योजनेत त्यांना विशेष आक्षेपार्ह वाटत नसल्याचे चर्चेत दिसून आले. फक्त भुट्टो यांच्या जनता पक्षाशी समझोता करण्याच्या आवश्यकतेवर त्यांनी भर दिला होता. रावळपिंडीला परतताना मुजीब यांचा उल्लेख त्यांनी 'देशाचे भावी पंतप्रधान' अशा शब्दात केला होता. पण प्रामाणिकपणापेक्षा त्यांच्या कावेबाजपणाचेच ते निदर्शक होते. ते प्रामाणिक असते तर घटना समितीची बैठक पंधरा फेब्रुवारीस बोलावण्याची त्यांची मागणी याह्यांनी मान्य केली असती. पण भुट्टोंशी समझोत्याचा आग्रह धरून त्यांनी पूर्व-पश्चिम संघर्षाचे जाळे पसरले. मुजीब यांच्या हाती सत्ता जाऊ द्यावयाची नाही, याबद्दल याह्या व भुट्टो यांच्यात आधीच संगनमत झालेले होते. पण आपल्या मागण्या एवढ्यातच मांडून आपला डाव त्यांना उघड होऊ द्यावयाचा नव्हता. सध्या फक्त बोलणी चालू ठेवून लोकांची व अवामी लीगची फसगत करावयाची असे त्यांचे धोरण होते. या दृष्टीनेच मुजीब यांच्याशी झालेल्या वाटाघाटीत घटनेसंबंधी आपल्या कल्पना याह्या व भुट्टो यांनी स्पष्टपणे मांडल्या नाहीत.

मुजीब यांनी भुट्टोंना पंतप्रधानपद देऊ केले होते व त्या सूचनेने ते प्रभावितही झाले होते. पण २७ जानेवारीला मुजीब यांच्याशी डाक्क्यात झालेल्या वाटाघाटीत भुट्टो बदललेले दिसले. लष्करी सत्तेविरुद्ध मुजीब यांच्याशी युती करण्याच्या कल्पनेवर ते काहीच बोलले नाहीत. उलट मुजीब यांच्या सहा कलमी कार्यक्रमाचेच अधिक स्पष्टीकरण करून घेण्यावर त्यांनी भर दिला.

नॅशनल असेंब्लीची बैठक ३ मार्चला भरेल असे याह्याखानांनी १३ फेब्रुवारीला जाहीर केले. त्यानंतर दोनच दिवसांनी भुट्टोंनी बैठकीवर बहिष्कार जाहीर केला. हा निर्णय जाहीर करताना ते म्हणाले, 'अवामी लीगने घटना आधीच तयार केली असून त्यात इंचाचाही फेरफार न करता त्यावर शिक्कामोर्तब करा असे नॅशनल असेंब्लीला सांगण्यात येणार आहे.' भुट्टोंना हे कोणी सांगितले? अवामी लीगच्या घटनेचा मसुदाही त्यांनी पाहिला नव्हता. शेख मुजीब यांच्याशी त्यांची जी बोलणी

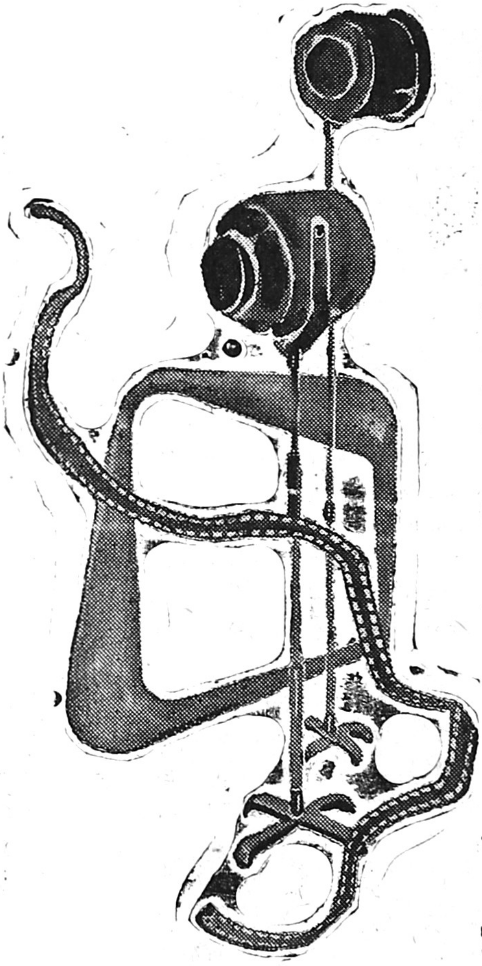

नवे प्रकाशन
संध्याकाळ

गजानन जागीरदार
यांच्या
चाळीस वर्षांच्या
चित्रजीवनाची
वाटचाल

संध्याकाळ

किंमत : दहा रुपये

राजहंस प्रकाशन
१०२५ सदाशिव
पुणे ३०

झाली त्यातून कोणताच पेचप्रसंग निर्माण झालेला नव्हता. उलट मुजीब यांच्याशी आणखी बोलणी करण्याची तयारी त्यांनी दर्शविली होती. शेख मुजीब यांच्यापुरते बोलावयाचे तर अवामी लीगने तयार केलेली घटनाच इंचाचाही फेरफार न करता मंजूर करून घेतली जाईल असे त्यांनी कधीच म्हटले नव्हते. लोकशाही पद्धतीने घटना समितीतच चर्चा होऊन घटना तयार झाली पाहिजे. समितीबाहेर गुप्त बैठकीत नव्हे एवढाच त्यांचा आग्रह होता.

भुट्टोंशी आधी बोलणी झाल्यानंतर याह्यांनी नॅशनल असेंब्लीच्या बैठकीची तारीख जाहीर केली. मी तारीख जाहीर करतो. तुम्ही बहिष्कार जाहीर करा असे त्यांच्यात आधीच ठरलेले असले पाहिजे.

यावेळी शेख मुजीब यांचेकडून एक चूक झाली. त्यांनी निवडणुकीनंतर पश्चिम पाकला भेट द्यायला हवी होती. कराची, लाहोर, रावळपिंडीला धावती भेट देऊन त्यांनी भाषणे केली असती तरी त्यांच्याविरुद्ध चाललेल्या प्रचाराचा प्रभाव कमी होण्यास मदत झाली असती. त्यांची ही चूक झाली हे लेखकाचे म्हणणे पटण्यासारखे आहे.

नॅशनल असेंब्लीची ३ मार्चची बैठक बेमुदत पुढे ढकलल्याचे याह्याखानांनी १ मार्चला जाहीर केले. या निर्णयाची कारणे देताना त्यांनी वस्तुस्थितीचा विपर्यास केला होता. पूर्व-पश्चिम संघर्षाबद्दल त्यांनी अवामी लीगला दोष दिला. भुट्टोंबद्दल टीकेचा एक शब्द उच्चारला नाही. वास्तविक भुट्टोंनी बहिष्कार घातल्यानेच संघर्ष निर्माण झाला होता. भुट्टोंच्या बहिष्कारामुळे नॅशनल असेंब्लीचे काम चालू शकणार नाही किंवा प्रतिनिधिच होणार नाही. हा याह्यांचा मुद्दाही न पटणारा होता. डाक्क्यात ३१ मार्चला दोन तृतीयांश प्रतिनिधी उपस्थित होते त्यात ३६ पश्चिम पाकमधील होते. दोन दिवसात आणखी येणार होते. भुट्टोंचा पक्ष व मुस्लीम लीग (कायूम गट) यांचेही सर्वच सभासद बहिष्काराच्या बाजूचे नव्हते. बैठकीस हजर रहाणारांची तंगडी मोडण्याची धमकी भुट्टोंनी दिली होती. अशा धमक्यांनी सभासदांवर दडपण आणणे हा लष्करी कायद्याखाली गुन्हा होता. असेंब्लीची बैठक सुरू झाल्यावर सात दिवसाच्या आत सभासदाने शपथ घेतली नाही, तसेच सतत पंधरा दिवस तो गैरहजर राहिला तर त्याची जागा रिकामी समजण्यात येईल असे लीगल फ्रेमवर्क ऑर्डरमध्ये म्हटले आहे. याह्याखानांना प्रामाणिकपणे नॅशनल असेंब्ली भरवायची असती तर या कलमांखाली भुट्टोंविरुद्ध त्यांना कारवाई करता आली असती. पण याह्यांशी संगनमत करूनच त्यांनी बहिष्कार पुकारलेला असल्याने आपले सभासदत्व रद्द होण्याची भीती भुट्टोंना नव्हती.

नॅशनल असेंब्लीची बैठक पुढे ढकलण्याची घोषणा याह्यांनी १ मार्चला केली तेव्हाच अवामी लीगची चळवळ लष्करी मोहिमेने दडपून टाकण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला होता पण हा निर्णय अंमलात आणायचा तर पश्चिम पाकमधून पूर्व पाक-

मध्ये मोठ्या प्रमाणावर फौजा नेणे आवश्यक होते. कारण पूर्व बंगाली सैनिकांवर याह्यांचा विश्वास नव्हता. हिंदच्या प्रदेशावरून विमाने नेण्यास हिंदने बंदी केल्याने लांबच्या विमानमार्गाने किंवा बोटीनीच ही वाहतूक करावी लागणार होती.

त्यासाठी अवधी हवा होता. दोन मार्चपासून चोवीस मार्चपर्यंत बोटी व विमानांनी पाकफौजा पूर्व बंगालमध्ये येत होत्या. बंगाली सैनिकांच्या महत्त्वाच्या भागातून बदल्या करण्यात आल्या होत्या.

नॅशनल असेंब्लीची बैठक पुढे ढकलण्याच्या निषेधार्थ २ मार्चला डाक्यांत व ३ मार्चला सबंध पूर्व बंगालमध्ये कडक हरताळ पाळण्यात आला. सात मार्चला मुजीब पुढचा कार्यक्रम जाहीर करणार होते पण त्यापूर्वीच सहा मार्चला याह्याखानांनी नॅशनल असेंब्लीच्या बैठकीची २५ मार्च ही तारीख जाहीर केली. या घोषणेतही त्यांचा नेहमीचा कावेबाजपणा होता. पंचवीस मार्च ही वास्तविक लष्करी मोहिमेची तारीख त्यांनी ठरविली होती पण आपल्या खऱ्या उद्देशाचा सुगावा लागू देऊ नये, अवामी लीगच्या नेत्यांना बेसावध ठेवावे यासाठी २५ मार्च ही नॅशनल असेंब्लीच्या बैठकीची तारीख त्यांनी जाहीर केली. लष्करी तयारीला वेळ मिळावा यासाठी शेख मुजीबुर रहमान यांच्याशी त्यांनी पुन: वाटाघाटींचे गुऱ्हाळ चालू ठेवले. शेख मुजीब या वाटाघाटींच्या जाळ्यात फसले. बंगला देशची चळवळ चिरडून टाकण्याचा हुकूम लष्कराला देऊन २५ मार्चला याह्याखान रावळपिंडीस परतले त्याच वेळी शेख मुजीब यांचे एक निवेदन त्यांच्या दूताने देशी व परदेशी वार्ताहरांना दिले त्यात म्हटले होते : " अध्यक्षांबरोबर आमची बोलणी संपली. सत्तांतराबाबत आमच्यात एकमत झाले असून अध्यक्ष त्यासंबंधी घोषणा करतील अशी मला आशा वाटते." खोटी व फसवी आश्वासने देऊन याह्यांनी शेख मुजीबना कसे बनविले यावरून उघड होते.

याह्यांवर विश्वास मुजीबनी कसा व कोणत्या आधारावर ठेवला ? त्यांच्या कावेबाजपणाची मुजीबना कल्पना कशी आली नाही याचे आश्चर्य वाटते. यातच मुजीब यांच्या नेतृत्वाच्या मर्यादा दिसून येतात. याह्यांच्या कावेबाजपणाचे व कपटीपणाचे प्रत्यंतर यापूर्वी अनेकदा आले होते. तेव्हां त्यांना लोकप्रतिनिधींच्या हाती सत्ता सोपवायची नाही हे ओळखून मुजीब यांनी ७ मार्चच्याच सभेत स्वतंत्र बंगला देशच्या लढ्याची घोषणा करावयास हवी होती असे मॅस्कारेनास यांनी म्हटले आहे ते बरोबर आहे. तसे केले असते तर लष्करी तयारीसाठी याह्याखानांना ते अठरा दिवस मिळाले नसते. पूर्व बंगाल रेजिमेंट व पूर्व पाकिस्तान रायफल दल मुजीबच्या बाजूचे होतेच शिवाय साडेसात कोट जनतेचा पाठिंबा त्यांना होता. त्याचवेळी त्यांनी लढा सुरू केला असता तर बंगला देश लौकर स्वतंत्र झाला असता. मुजीब यांनी निवडणुका जिंकल्या पण क्रांतिकारक लढ्यास त्यांचे नेतृत्व अपुरे पडले.

लष्करी मोहीम झटपट संपवून बंगला देशची चळवळ आपण चिरडून टाकू हे याह्याखानांचे आडाखेही चुकले. आता स्वतंत्र बंगला देशाशिवाय पूर्व बंगाली जनतेचे समाधान होणार नाही. तडजोड म्हणून मुजीब मांचीच सहाकलमी योजना याह्यांनी मान्य केली तरीही मुक्तिफौजेचे नेते तीं मान्य करणार नाही. बंगला देशचे स्वातंत्र्य आता कोणी थांबवू शकत नाही.

बंगला देश लढ्याची पार्श्वभूमी मेस्कारेनास यांनी या पुस्तकात अनेक नव्या तपशीलांसह विशद केली असून या लढ्यामागील व याह्याखानांच्या लष्करी मोहिमेमागील अंतःस्थ घडामोडींची व प्रवाहांची चांगली कल्पना या पुस्तकावरून येते.

□ □ □

लालमहाल
पन्हाळगड
राजगड
पुरंदर
आग्रा

ब. मो. पुरंदरे

राजहंस प्रकाशन पुणे

मूल्य प्रत्येकी
तीन रुपये

पृष्ठ १४ वरून

रात्री दहा ते तीनवाजेपर्यंत तो तीन चार हजार शब्दांचा मजकूर तोंडी सांगे. मग दिवसात किती शब्द सांगितले त्याचा हिशोब होई. त्याचे पाच ते सात हजार शब्द सांगून झालेले असत. दुसऱ्या दिवशी ह्यातला निम्मा मजकूर तो बाद करी. नवा घाली. शेवटपर्यंत त्याची शब्दांची फिरवा फिरव चालू असे. ह्याच वेळात तो भाषणांचे बांधेसूद मसुदे तयार करी. भाषणाचा पहिला मसूदा दुसऱ्या दिवशी बायकोला तो खणखणीत आवाजात, पण थांबत थांबत वाचून दाखवी. चर्चिल हा जगातल्या उत्तम वक्त्यांचा शिरोमणी ! मात्र तो कधीही उत्स्फुर्त भाषण करीत नसे. त्याच्या प्रत्येक भाषणातला शब्दन् शब्द अगोदर लिहून काढलेला असे. तो भाषण वाचून दाखवी. तसंच, त्याचं प्रत्येक भाषण फक्त दहा ते पंधरा मिनिटांचंच असे. Short, sweet, striking and surmounting हा त्याचा मंत्र होता. अगदी पाच मिनिटांचं औपचारीक भाषण असलं तरी घरी त्याच्या सहा–सात तालमी तरी तो करीच. छंदोबद्ध शब्दांची गुंफण, मंद गती आणि श्रोत्यांची प्रतिक्रिया अजमावण्यासाठी थांबत थांबत बोलण्याची पद्धत, ही त्याची तीन वैशिष्टचं होती. योग्य त्या शब्दाजवळ थांबणं सोइस्कर व्हावं म्हणून आपलं साधं भाषणही तो कवितेच्या चरणांसारखं लिहून काढी. हा एका सरळ गद्य भाषणाचा नमुना पहा —

We shall not fail or falter.
We shall not weaken or tire.
Neither the sudden shock of battle
nor the long-drawn trials of vigilance and exertion
will wear us down.
Give us the tools
And we will finish the job.

अशी सख्त मेहेनत केल्यामुळे त्याला दांडगं यश मिळालं, त्याच्या भाषणांच्या ध्वनिमुद्रिका निघाल्या आणि त्या भरमसाट प्रमाणात खपून चर्चिलचा गल्लाही भरला. आपण शब्दोपजिवी आहोत ह्याचा त्याला अभिमान असे. कॅनडात त्याने सांगितलं, ' मी पत्रकार आहे, माझी अर्धी जिंदगी शब्दांचा व्यापार करण्यात गेली. विचारांची देवघेव करून मी माझी भाकरी कमावली ह्याचा सार्थ अभिमान मी वहातो आहे. '

आपल्या विठ्ठलराव घाटचांप्रमाणे चर्चिललाही father fixation होतं. जगातला सर्वश्रेष्ठ पुरुषोत्तम कोण, ह्याचं त्याच्यापाशी एक ठराविक उत्तर होतं, " माझे

तीर्थरूप रॅन्डॉल्फ चर्चिल !" सर्वोत्तम खानदान, सर्वोत्तम व्यक्तिमत्त्व, सर्वोत्तम सार्वजनिक चारित्र्य, सर्वोत्तम संसदपटुत्त्व, सर्वोत्तम संरक्षक आणि सर्वोत्तम कारकीर्द, यांचा एकमेव धनी, त्याच्या हिशोबी फक्त त्याचा बापच काय तो होता. अशा सर्वोत्तम धुरीणाचं चरित्र सर्वोत्तम लेखकाने लिहायचं नाही, तर कुणी लिहायचं ? म्हणून चर्चिलने सर्वांत प्रथम आपल्या बापाचं प्रचंड चरित्र लिहायचा आखाडा घातला. इतिहास लेखनाचं हे प्रचंड काम तो एकटाच कसं उरकणार होता ? म्हणून त्याने इतिहास संशोधकांचा ताफाच स्वखर्चाने नोकरीला ठेवला. संदर्भ धुंडाळून देण्यासाठी त्यांना मदतनीस नेमले. त्या मदतनीसांना पुन्हा हरकामे नेमून दिले. चर्चिलच्या घरी एक प्रकारची शाळाच सुरू झाली. पंधरा—वीस पंडित मंडळी सतत संशोधनाचं काम करीत आणि चर्चिलच्या पुढ्यात सविस्तर टिपणं ठेवीत. मग त्या टिपणांच्या ढिगाऱ्याचं तो शांतपणे वाचन करी; मदतनिसांबरोबर चर्चा करी; आणि मग रात्री सर्वत्र झोपाझोप झाली, की टंकलेखिकांना सतत चार-चार तास मजकूर तोंडी सांगे. रॅन्डॉल्फ चर्चिलचं त्याने लिहिलेलं चरित्र गाजल्या-बरोबर त्याने आपल्या चर्चिल घराण्याचा कर्तुत्ववान मूळ पुरुष ड्यूक ऑफ मार्लबरो ह्याचं सहा खंडात प्रचंड चरित्र लिहून काढले. त्यानंतर सतत आठ वर्षं खपून पहिल्या महायुद्धाचा इतिहास सहा खंडात लिहिला. त्यात तो कमालीचा यशस्वी झाला. दुसऱ्या महायुद्धातल्या दोस्तांच्या विजयाचा तर बोलून चालून तो शिल्पकारच होता. त्या रणधुमाळीचाही त्याने सहा खंडांत इतिहास लिहिला. त्याचे पंधरा लक्ष शब्द भरले. त्याच्या केवळ पहिल्या आवृत्तीचंच मानधन म्हणून त्याने दहा लक्ष डॉलर्स घेतले ! इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या मानवी समाजाच्या इतिहासाचे त्याने चार खंड लिहिले. म्हणजे आपल्या घराण्याचा इतिहास, दोन्ही महायुद्धांचे इतिहास, आणि इंग्रजी समाजाचा इतिहास वगैरे, मिळून त्याने जाडजूड पंचवीस खंड एकटाकी लिहून काढले. आणि हा सारा अजोड खटाटोप महायुद्धकालीन झंझा-वाती पंतप्रधानकी सांभाळून ! शिवाय, त्याने आपल्या समकालीनांवरही लेखमाला लिहिली. स्वताचं नितांत सुंदर छोटेखानी आत्मचरित्र लिहिलं, की ज्याचा पहिला भाग My Early Life हे एक अद्भूत अनुभवांचं कृतार्थ आणि वाचकाला चक्रावून टाकणारं रम्य कथन आहे. शिवाय, त्याने Painting as a Pastime हे चित्र-कलेवरलं सचित्र पुस्तकही लिहिलं. अशा सततोद्योगी, बहुप्रसवी आणि झपाटलेल्या गुणी ग्रंथकाराला नोबेल पारितोषिकाचा बहुमानही छक्केपंजे न नाचवता मिळाला ह्यात आश्चर्य ते कसलं.

एकीकडे लेखनाचा महासागर निर्माण करीत असतानाच हा बलदंड साहित्यिक चित्रकलेचा षौक मनमुराद पुरवीत होता. आपल्या छोट्या मुलांना खडूने रेघोट्या मारून दाखवीत असतानाच आसभास नसताना त्याला वाटलं, की आपल्या बोटात एक वेगळीच शक्ती वास करीत आहे ! त्यावेळी तो पंचेचाळीस वर्षांचा होता.

चार पोरांचा बाप होता. पस्तिसाव्या वर्षी त्याचा बावीस वर्षांच्या क्लेमेन्टाईन ह्या कुंतलकेशा तरुणीबरोबर प्रेमविवाह झाला होता. अडतिसाव्या वर्षी त्याला पहिला मुलगा झाला. रॅन्डॉल्फ हे आपल्या आदर्श पित्याचे नावच त्याने त्याला ठेवलं. एकेचाळीसाव्या वर्षी त्याला सान्हा ही पहिली मुलगी झाली. तिने व्यावसायिक ब्रिटिश रंगभूमी आपल्या उत्तम अभिनयाने गाजवली आहे. पंचेचाळीसाव्या वर्षी दुसरी मुलगी मेरीगोल्ड हिचा जन्म झाला, आणि एकूणपन्नासाव्या वर्षी मेरी ह्या शेवटच्या मुलीला त्याने जन्म दिला. ह्या मुलांचं मनोरंजन करण्यासाठी म्हणून त्याने प्रौढ वयात जी रंगाची पेटी उघडली, ती आजन्म त्याला चिकटून राहिली. आपण साधारणपणे चांगली रंगसंगती जमवू शकतो ह्याचा साक्षात्कार झाल्याबरोबर त्याने आपल्या वाड्यावर विल्यम निकल्सन आणि हॅरॉल्ड सिकर्ट हे दोन चित्रकार स्वतःचे चित्रकला शिक्षक म्हणून आणले. पन्नाशीतला चर्चिल ह्या चित्रकारांकडून श्रीगणेशा शिकू लागला. इतक्यात त्याचं अॅपेन्डिसायटीसचं ऑप्रेशन उपटलं म्हणून तो भूमध्य-समुद्राच्या काठी सपत्नीक गेला आणि परतताना त्याने त्या सागरदृश्यांची ठसठशीत रंगात केलेली चित्रं आणली. कलाकार चर्चिलचा जन्म हा असा पन्नाशीत झाला. मग त्याने चित्रकलेचा छंद जोपासण्यासाठी स्वतंत्र स्टुडिओ बांधला आणि ओळीने साडेचारशे कलाकृती तयार केल्या! ह्या साडेचारशे चित्रांपैकी फक्त सहा चित्रांवर त्याने स्वाक्षऱ्या केल्या. आणि त्याही 'मि. विंटर' आणि 'चार्लस मोरीन' ही टोपणनावं घेऊन. उरलेल्या चित्रांवर चर्चिलने सह्या केल्या नाहीत. आपल्या कलाकृतींची त्याने चोवीस प्रदर्शने भरवली! पण एकही चित्र, मागणी जोरदार असूनही त्याने विकलं नाही. चित्रकला ही त्याची हौस होती. पण डोक्याने तो थोडासा चक्रमही होता. हौशी चित्रकारांच्या संस्थेने आपल्या संग्रहात ठेवण्यासाठी त्याच्याकडे त्याच्या एका चित्राची मागणी केली. तेव्हा त्याने त्या हौशी मंडळींना कळवलं, 'मी धंदेवाईक चित्रकार आहे. सबब, तुम्हा हौशी मंडळींच्या संग्रहात माझं चित्र विशोभित दिसेल. Sorry, wrong number!' एकदा त्याच्या वाड्यावर तुफान बर्फवृष्टी झाली. जिकडे तिकडे पांढरंशुभ्र वातावरण झालं. त्याला किक् आली. त्याने तो धवल निसर्ग चित्रित केला. पुढे ते चित्र त्याने नाताळाच्या भेटकार्डावर धर्मार्थ कारणासाठी छापायला परवानगी दिली. पंतप्रधान ह्या नात्याने त्याने अनेक दौरे काढले. ह्या प्रत्येक दौऱ्यात, इतर जीव खाणारी तातडीची कामं सांभाळून तो त्या त्या ठिकाणची चित्रंही काढी. लंडनवर बॉबहल्ला होत असतानाही त्याने आपला ब्रश आणि लेखणी खाली ठेवली नाही. एकदा कागदावर हुकूम सोडले, की लिहायला, वाचायला नि रंगवायला तो मोकळा होई. पुढे पुढे जगातल्या थोर चित्रकारांत त्याची गणना होऊ लागली आणि अखेरीस तर रॉयल अॅकेडेमीने त्याला आपला सन्मान्य सभासद करून घेऊन कलावंतांच्या जगातील त्याच्या मान्यतेवर शिक्कामोर्तब केलं आणि हे सारं कौतुक तो पंतप्रधान

असताना लाचारीनं केलं नव्हतं, तर त्याला पंतप्रधानकीवरून डच्चू मिळाल्यावर ताठ मानेनं केलं !

चित्रकलेची ही आराधना उत्तर आयुष्यात करीत असतानाच विटांचं बांधकाम करण्याचा अजब नाद त्याने स्वतःला लावून घेतला ! त्याच्या वाड्यातल्या भिंती त्याने स्वतःच्या हाताने विटा रचून उभ्या केल्या. इतकंच नव्हे, तर आणखी एक पाऊल पुढे टाकून त्याने बिगाऱ्यांच्या व्यावसायिक संघटनेचं सभासदत्वही पैसेमोड करून घेतलं ! वाङ्मयाचे पंचवीस लठ्ठ खंड आणि साडेचारशे चित्रं निर्माण करणाऱ्या ह्या अवलीयाचा आपण व्यावसायिक बिगारीही आहोत असा अनाकलनीय दावा होता. त्याच्या घरी आलेल्या सर्व पाहुण्यांना त्याने तयार केलेल्या विटांच्या हौशी भिंती कौतुकाने पहाव्याच लागत.

आणि ह्या सर्वांवर कळस म्हणजे त्याने खाजगी प्राणीसंग्रह निर्माण करण्याचाही महागडा छंद केला. एकदा त्याला कुणी तरी एक सिंह भेट म्हणून दिला. तो त्याने पाळला ! मग ऑस्ट्रेलियाहून चार काळे हंस भेट म्हणून आले. तेही पाळले. मग डुक्कर आले, ससे आले, बोकड आले. गाई आल्या. कुत्री-मांजरं आली. रंगीत मासेही आले. घोडे आले. चर्चिलला घोड्यांच्या शर्यतींचासुद्धा नाद होताच. एका फ्रेंच माणसाकडून दीड हजार पौंडांना त्याने एक रेसचा घोडा विकत घेतला. त्याला शिक्षण देऊन रेसमध्ये दौडवला. त्या 'कॉलनीस्ट–टू' ह्या चर्चिलच्या घोड्याने चोवीस शर्यतींपैकी तेरा शर्यती जिंकून चर्चिलला बावीस हजार पौंडांचा नक्त नफा मिळवून दिला. पुढे चर्चिलने तो घोडा दहा हजार पौंडांना विकून टाकला. म्हणजे दीड हजार पौंडांच्या भांडवलावर चर्चिलने बत्तीस हजार पौंडांचा नफा नशिबाने लुटला !

आयुष्याचा हा असा साग्रसंगीत उपभोग चर्चिलने सहकुटुंब सहपरिवार घेतला हेही महत्त्वाचं आहे. अर्धं जग त्याने पाहिलं. प्रत्येक प्रवासात त्याचं कुटुंब बरोबर असे. नोकरचाकरही असत. शरीरसंरक्षकही असे. तो पंतप्रधान होता, तेव्हा सरकारतर्फे असे. पंतप्रधान नव्हता तेव्हा खाजगीतला डिटेक्टिव्ह बरोबर असे. चित्रकलेचं सामान सांभाळायला नोकर असत. टंकलेखिका असत. आपल्या मुलींना तो परिचारिका म्हणून स्वतःबरोबर नेई. त्याची बायको तर त्याच्याबरोबर छायेसारखी वावरत असे. रूझवेल्ट, स्टॅलीन वगैरे बड्यांच्या भेटींच्या वेळी तो खाजगी मदतनीस म्हणून अभिनेत्री मुलगी साऱ्हा हिला नेई. तिने लिहिलं आहे, की स्टॅलीनला भेटण्याच्या अगोदर चर्चिलच्या मनावर फार मोठा मानसिक ताण पडला. तो दूर कसा होणार कुणाला कळेना. लॉर्ड मोरान ह्या त्याच्या धन्वंतऱ्यानेसुद्धा हात टेकले. मानसिक ताणामुळे चर्चिलला तापही चढला. सर्वांना काळजी वाटली. फक्त चर्चिल शांत होता. त्याने चार्ल्स डिकन्सची 'ऑलीव्हर ट्विस्ट' ही कादंबरी उघडली. चार तास तिचं शांतपणे वाचन केलं. त्याच्या मनावरचा ताण एकदम नाहीसा

झाला. ताप उतरला. चर्चिल स्टॅलीनशी मुकाबला करायला मोकळा झाला !

असा हा रंगीबेरंगी चर्चिल !

त्याने काय केलं नाही ? वाङ्मयाचं नोबेल पारितोषिक मिळवलं. Iron Curtain हा परवलीचा शब्द त्यानेच प्रथम इंग्रजी भाषेला दिला. सत्तावीस विद्यापीठांच्या सन्माननीय पदव्या त्याने भूषविल्या. नाझींच्या भीषण उदयाविरुद्ध साऱ्या जगाला त्यानेच जागं केलं. अमेरिकेत व्याख्यानांचे दौरे काढले. त्याच्या भाषणांच्या ध्वनि-मुद्रिका निघाल्या. रॉयल ॲकॅडमीचा चित्रकार म्हणून कलावंतांच्या जगातला सर्वोच्च सन्मान मिळवला. तो मद्याचे महासागर घटाघटा प्यायला. लाखो चिरुटांची त्याने राख केली. सार्वजनिक जीवनात निर्मळ हाताने त्याने महाप्रतापी पंतप्रधानकी केली. उत्तम लष्करी शिक्षण त्याने घेतलं. योद्धा म्हणून तो युद्धभूमीवर उतरला. वार्ताहर म्हणून युद्धाच्या ऐन धुमाळीत वावरला. शत्रुपक्षाकडून कैद भोगून आला. सतत साठ वर्षं संसदेत गर्जत बसला. कुणाच्याही पैशांचा अपहार न करता त्याने शेतीवाडी केली. गुराढोरांवर प्रेम केलं. अनेक गुणीजनांचं पोशिंदेपण केलं. टंकलेखक, मदतनीस, ह्यांना मित्रांप्रमाणे वागवून आपल्याच वाड्यात बिऱ्हाडं थाटून दिली. इतकच नव्हे तर त्यांच्या पोराबाळांच्या बारशांना पाळणे जोजवले. खाजगी आवडीनिवडी अशा त्याला फारशा नव्हत्याच. पानात गोमांस, ग्लासात मद्य, हातात चिरूट आणि आजूबाजूला घरातली माणसं असली, की तो तृप्त होई. कुटुंबावर त्याने पराकाष्ठेची माया केली. मुलींना स्वखर्चाने जग दाख-वलं. पत्नीला एकनिष्ठ प्रेम दिलं आणि एकुलत्या एका मुलाला चारित्र्यसंपन्न ऐतिहासिक घराण्याचा अमोल वारसा दिला. लोकमान्य टिळकांप्रमाणेच त्याचं खाजगी जीवन लखलखीत होतं. फरक इतकाच आहे, की टिळकांच्या हयातीत आणि पश्चातसुद्धा त्यांच्या खाजगी चारित्र्याविषयी कुणाची ' ब्र ' काढायचीसुद्धा छाती झाली नाही इतके ते धवलकीर्त होते. चर्चिलच्या घरात कुटुंबियासारखाच वावरणारा आणि पुढे चर्चिलच्या मंत्रिमंडळात माहितीमंत्री झालेला ब्रेन्डान ब्रॅकन हा तरुण माणूस चर्चिलचा 'रांडलेक'च आहे अशी अफवा सर्व देशभर उठली होती, असं खुद्द चर्चिलच्या लेकीनेच लिहून ठेवलं आहे ! पण मुदलात ती अफवाच होती. चर्चिल काठोकाठ चारित्र्यवान होता ! भारतातल्या झाडू पुढाऱ्यांसारखा नीतीग्रस्त नव्हता आणि म्हणून तर जगाची नीती सुधारण्याचा नसता उपद्व्याप न करता व्रतस्थ राहून त्याने आजन्म सरस्वती-साधना केली. अशा जबरदस्त सारस्वताचा कित्ता पुढे ठेवता येणं शक्यच नाही. पण निदान त्याच्या आठवणीची पणती तरी कोनाड्यात ठेवण्याचं आम्हाला भान रहावं.

राजनिष्ठ चर्चिलचा ऐंशीवा वाढदिवस उगवला. सर्व जगाने चांगभलं म्हटलं. पण नियती घडवीत असलेला निसर्गक्रम कुणाला चुकला आहे ? आयुष्याच्या संध्याकाळची सोनेरी उन्हं चर्चिलच्या अंगणात उतरली. नोबेल पारितोषिक मिळा-

यला आणि हृदयविकाराचा झटका यायला एकच गाठ पडली. तरीही तो भीम-पुरुष सावरला. कारण जबरदस्त इच्छाशक्तीचं दहा हत्तींचं बळ त्याला लाभलेलं होतं. पण अखेर संध्याकाळ ती संध्याकाळ ! त्या तिरप्या किरणांमधली ऊब आस्ते आस्ते निवायला लागली. पुढे तो दहा वर्षं जगला; मानसन्मान घेत कृतार्थतेने कृतज्ञता वाहात वाहात जगला. मात्र जगताना आपण अस्ताला निघालो आहोत ह्याचं भान ठेवून एकएक महावस्त्र उतरवून ठेवीत जगला. हाताला कंप आल्यावर त्याने ब्रश आडवा ठेवला. आपल्या वडिलांचा वित्ता समोर ठेऊन सतत साठ वर्षं त्याने संसदपटुत्वाची परिसीमा गाठली होती. त्याबद्दल साऱ्या संसदेने त्याचे कृतज्ञ अभिनंदन केलं. तेव्हा वडिलांचं वीरस्मरण होऊन त्याचे डोळे पाणावले. वडिलांच्या ऋणातून तो मुक्त झाला. जपानी चित्रकारांनी त्याला रंगपेटी पाठवली आणि सोबत त्याच्या पुस्तकाचं जपानी भाषांतर करून पाठवलं, तेव्हा त्याला परमावधीचा आनंद वाटला. चित्रकाराच्या हातात रंग मिळणं ह्यापरता त्याला मोक्ष कोणता असू शकेल. अमेरिकेवर त्याचे कोटी कोटी उपकार होते. म्हणून अध्यक्ष केनेडीने त्याचा सर्वांत मोठा सन्मान, म्हणजे अमेरिकेचे खुषीचे नागरिकत्त्व त्याला द्यायचे ठरवले. समारंभ अमेरीकेत योजला.पण नव्वदी ओलांडणाऱ्या चर्चिला उठण्याचीही शक्ती राहिली नव्हती. म्हणून आपल्यावतीने त्याने आपल्या मुलाला अमेरिकेत सुवर्णपदक स्वीकारायला पाठवलं आणि इंग्लंडमधल्या आपल्या वाड्यात त्या समारंभाचं दृष्य त्याने टेलिव्हिजन सेटवर पाहिलं. त्याने स्विकारलेला हा शेवटचा सत्कार ठरला. कारण मग त्याचं स्मरण अंधुक व्हायला लागलं. आपली शेवटची शैय्या तयार होत असल्याची त्याला जाणीव झाली. त्याची मुलगी साऱ्हा बाजूला असेच. तो तिला मिनिटामिनिटाला विचारी, 'किती वाजले ? वेळ केव्हा संपणार ?" ह्यावर तिच्याकडे कोणतं उत्तर होतं ? तिने किती वाजले ते सांगितलं, कीं कंटाळून खिन्नपणे म्हणे, ' फक्त इतकेच वाजले ? अग, हा वेळ संपणार तरी केव्हां ? ' वेळ संपेना. प्रश्न टळेनात. काळाचं कोडं उलगडेना. तेव्हां त्याचं कृतज्ञ मन आणि थकलेला देह देवाला शरण गेला. इंग्लंडचा राजा आणि त्याचा स्वामी सहावा जॉर्ज वारला तेव्हा चर्चिल म्हणाला होता,

' He fell asleep as every man and woman who strieves to fear God and nothing else in the world may hope to do. '

नेमकं तेच प्राक्तन चर्चिललाही भेटलं. चर्चिलला महागुंगी आली. लॉर्ड मोराननं विश्वाला उद्देशून पत्रक काढलं,

' Sir Winston has passed into a deep sleep and feels no pain or discomfort whatever. '

ही दीर्घनिद्रा पंधरा दिवस टिकली, आणि तिचं रूपांतर महानिद्रेत झालं. ज्यांच्यावर त्याने आमरणान्त निव्वळ भक्तीचाच वर्षाव केला आणि ज्यांच्या

ऋणातून मुक्त होण्यासाठी तो वीर पुरुषाचं आणि सरस्वतीपुत्राचं जीवन प्रथम एकामागून एक पराक्रम करीत, आणि नंतर एकेक महावस्त्र उतरवीत जगला, त्या त्याच्या वडिलांचा तो सत्तरावा श्राद्धदीन होता ! एकदा त्याच्या एका चहात्याने त्याला म्हटलं होतं, 'चर्चिल, तुमची जागा जगातल्या महापुरुषांमध्ये आहे.' तेव्हा चर्चिल म्हणाला होता, 'नाही. ब्लॅडन नावचं आमचं चर्चिलमंडळींचं एक लहान खेडं आहे. तिथं आम्हा चर्चिल मंडळींची एक लहानशी खाजगी दफनभूमी आहे. माझ्या आईवडिलांची थडगी तिथेच आहेत. माझी अखेरची जागा त्यांच्या शेजारीच आहे. मी महापुरुष वगैरे काही नाही. मी फक्त रॅन्डॉल्फ चर्चिलचा मुलगा आहे!'

□ □ □

अग्निपुत्र

वसंत पोतदार

मूल्य : रुपये चौदा

व्होल्गा जेव्हा लाल होते

वि. स. वाळिंबे

मूल्य : रुपये अठरा

राजहंस प्रकाशन
पुणे ३०

शरद गोखले

नाट्यवर्तुळामध्ये चैतन्य निर्माण करणाऱ्या

राज्य नाट्यमहोत्सव स्पर्धा

मुक्काम : पुणे

शेपाचशे कलावंतांनी दोन अडीच महिने घेतलेले अविश्रांत परिश्रम, नवीन नाटककारांची उमेद व उगवत्या कलावंतांच्या अपेक्षा यांना आव्हान देणारी राज्य नाट्य महोत्सवाची पहिली फेरी पूर्ण झाली.

येथे झालेल्या तेरा नाटकांपैकी चार नाट्यप्रयोग अतिसामान्य, चार नाटकांचे हौशी सदराखाली प्रारंभी जसे प्रयत्न होतात, तशा स्वरूपाचे व पाच नाटकांचे प्रयोग, आपला नाट्यप्रयोग आपण स्पर्धेसाठी करीत आहोत, याची जाणीव असलेले होते. आता या पाचातील मानाचे पान अपेक्षेप्रमाणे महाराष्ट्रीय कलोपासक यांच्या ' कालाय तस्मै नमः ' या नाटकाने पटकावले.

नाटक खानोलकरांचे असल्याने जरा साशंकता होती. विशेषतः ' चव्हाटचा 'चे तीन तेरा वाजल्याने आणि ' अवध्य ' विरुद्ध गदारोळ उठल्याने खानोलकर सध्या भलतेच पॉप्युलर होऊन राहिलेत. तर अशा या खानोलकरांचे नाटक, करणार कलोपासक, आणि दिग्दर्शन राजा नातू यांचे, एवढ्या नोंदी प्रेक्षक-परीक्षकांना जागृत ठेवण्यास पुरेशा होत्या.

कालाय तस्मै नमः – नाटकाचा विषय चटकन पकड घेणारा, मांडणी व्यवस्थित आणि संवाद चपखल होते. साध्या सरळ वाटणाऱ्या कथेने शेवटी खानोलकरी वळसे घेतलेच. होरारत्न विनायकराव मोठे नामवंत ज्योतिषी: पत्रिका दाखवायची दाखवणाराला भिती वाटावी असा त्यांचा या क्षेत्रात दरारा. विनायकरावांचा मुलगा मधुकर चांगला समजदार आहे. वडिलांच्या धाकापायी त्याचे प्रेमप्रकरण रेंगाळत पडलेले आहे. सुषमा तशी विनायकरावांना सून म्हणून पसंत आहे. परंतु तरीही त्यांचा या लग्नाला विरोध आहे. दोन अडीच वर्षाची कळ काढलेला मधुकर आज हट्टाला पेटला आहे. त्याला वडिलांचा निर्णय कारणांसह हवा आहे. मुलगा इरेस पडल्यावर विनायकराव लग्नाला विरोध असल्याचे कारण सांगतात. आणि मग सर्वच संबंधित चक्रावून जातात. विधात्याने योजलेली कालप्रवाहाची दिशा

बदलावी म्हणून प्रयत्न करतात. कालगती आणि त्यावर मात करण्याचे मानवी प्रयत्न यातून एक चटका लावणाऱ्या दारुण शोकांतिकेचा प्रत्यय प्रेक्षकांना येतो. खानोलकरांची विषयावर घट्ट पकड असली तरी शेवटच्या दहा पंधरा मिनटात त्यांनी विषय सुस्पष्ट करण्याची पातळी बदलली आहे. चटकन मनाला पटणाऱ्या साध्या सरळ पातळीवरून जाणारी ही कथा अखेरीस एकदम प्रतिकात्मक स्वरूपाकडे झेपावते. आणि मग हा सर्वच भाग पचनी पडणे कठीण जाते. विशेषतः राजा मांजरेकरने पुन्हा येणे, आणि शकूने त्याच्याबरोबर निघून जाणे हा भाग गोंधळात टाकणारा आहे.

खानोलकरांच्या नाटकामध्ये त्यांच्याच लेखणीतून उतरलेली गीते गुंफण्यात आली आहेत. त्यापैकी शकूच्या तोंडी असलेले 'मृत्यूत कोणि हसतो' हे गीत चपखल व प्रयोगाची रंगत वाढवणारे आहे. शकूच्या वडिलांच्या तोंडी असलेला 'आपलिया बळे नाही बोलवत, सखा कृपावंत,– हे गीतही गरजेपोटी आल्यासारखे वाटते. अन्य तिन्ही गीते लादल्यासारखी आणि नाटकातील प्रसंगांचे संदर्भ लक्षात घेऊन मुद्दाम लिहिल्यासारखी वाटतात. प्रयोगयशामध्ये संगीत नियोजक भास्कर चंदावरकर यांचा वाटा फार मोठा आहे. अर्थ भिडवणाऱ्या चालीतून त्यांनी खानोलकरांची गीते प्रेक्षकांपर्यंत पोचवली आहेत.

महाराष्ट्रीय कलोपासक या संस्थेने नाट्यवस्तूचा नीट अभ्यास करून, प्रयोगाच्या दृष्टीने आवश्यक ते फेरफार करून उत्तम प्रयोग सादर केला. दिग्दर्शक राजा नातू यांनी नेपथ्य, प्रकाश, या तांत्रिक बाजूंबरोबर कलावंतांवर मेहनत घेण्यात कसूर केली नसली, तरी कलावंतांचा वकूब बेताचा असल्याने प्रयोग अपेक्षित उंची गाठू शकला नाही. सुभाष गोडबोले (विनायकराव) यांनी मन लावून काम केले. परंतु संवाद फेकीतील प्रसंगी प्रकर्षाने जाणवणारी कृत्रिमता, व काहीसा आत्मविश्वासाचा अभाव, या उणीवा जाणवल्याच. प्रमिला बेडेकर यांच्या आनंदीच्या भूमिकेचा एक निर्दोष भूमिका म्हणून उल्लेख करावा लागेल. योगिनी बेदरकर यांची शकू चटका लावून गेली. तिला अभिनयाबरोबर गाण्याचे अंगही चांगले असल्याचे जाणवले. स्पर्धेच्या रंगभूमीवरील एक चांगली कलावंत म्हणून योगिनीने उभी केलेली शकू लक्षात राहील. या जमेच्या बाजूकडील कलावंताखरीच रमेश भाटकर, (मधुकर) व बाबा देसाई (बन्याबापू) या कलावंतांच्या बाबतीत अचूक मार्गदर्शन करणारा समर्थ दिग्दर्शक मागे उभा असल्यास बेताच्या कुवतीचे नवीन कलावंत कुठपर्यंत मजल मारू शकतात याची प्रचिती आली. उरलेल्या दोन्ही कलावंतांनी या मेहनतीलाही दाद दिली नाही. राजा मांजरेकरच्या भूमिकेसाठी अरुण शिंदे यांची निवड न पटणारी होती.

नाटक प्रेक्षकांसमोर आकार घेते, ते विनायकरावांच्या घरी. विनायकरावांचे घर जुन्या बांधणीचे, पेशवाई थाटाचे आहे. चौसोपी वाड्याची बैठक, विनायक-

रावांच्या बैठकीची जागा, मधल्या मोठ्या चौकामधील दिवाण, यांची मांडणी रेखीव होती. चौकाच्या बाजूने असलेल्या 'पॅसेज' चा फार चांगला उपयोग करून घेतल्याने नेपथ्य कलाकारांच्या मदतीला आल्याचे जाणवले. कालप्रवाहातील वेध घेताना विनायकरावांना बाजूला नेण्याची कल्पना चांगली वाटली. अर्थात काही वेळा त्यातील सहजता लोप पावली. नाटच खुलवणारी प्रकाश योजना हे नाटकाचे अजून एक वैशिष्टय म्हणून लक्षात राहील.

घेतल्या परिश्रमांचे चीज होऊन, कलोपासक लिलया अंतिम फेरीमध्ये जातील. स्पर्धेला हवे तसे नाटक आणि उत्तम निर्मिती, यांना कलाकारांची साथ मिळाली तर अंतिम फेरीमध्ये पुन्हा पुण्याच्या नाटचसंस्थेला यश मिळणे जड जाऊ नये.

हिंदुस्थान अँन्टीबॉयोटिक्स संघाचे 'हे तो श्रींचे सांगणे आहे' आणि सरस्वती मंदीर नटसंघाचे 'मी अनिकेत सहस्त्रबुद्धे' या दोन नाटकांपैकी श्रींचे सांगणे किंचित जास्त सरस वाटले. नाटचसंघ या दृष्टीने विचार केला तर स्पर्धातील सर्वोत्तम नटसंघ या नाटकामध्ये पहावयास मिळाला. केशव घुले यांच्या अचूक मार्गदर्शना-खाली या कलाकारांनी 'हे तो श्रींचे सांगणे आहे,' या अनिल रानडे यांच्या बांधेसूद फार्सचा प्रयोग छान खुलवला.

फार्स म्हटला, की काही गोष्टी गृहीत धराव्या लागतात. आता या नाटकातील 'श्री' एक अशीच विक्षिप्त कल्पना घेऊन येतात. नारायणरावांनी घरामध्ये आण-लेल्या या श्रीमती अचलादेवी अगदी ठामपणे असे भाकित वर्तवतात की आजपासून चार महिन्यांनी हे जग बुडणार. आता हे कसे पहावे ? परंतु चर्चेचा काथ्याकूट झाल्यानंतर नारायणरावांचे कुटुंबीय ही वस्तुस्थिती असणेही शक्य असल्याचे धरून चालतात. विरोध करतो तो भावी जावई राजेंद्र. जग बुडणार ही कल्पना गृहीत धरून त्या धारेने रचलेले प्रसंग आणि ही कल्पना हास्यास्पद मानून या घरातील मंडळींना खुळचात काढणारी राजेंद्रच्या घरची मंडळी, अशा दोन पातळीवरून रानडे यांनी नाटक छान फुलवले आहे. तिसऱ्या अंकातील काही भाग सोडला तर घटनांची गती छान सांभाळली गेली आहे. फार्सची मध्यवर्ती कल्पनाही चांगली आहे. या कल्पनेचा शेवट मात्र अपेक्षेप्रमाणेच झालेला आहे, लेखनाच्या दृष्टीने पहिला अंक छान जमून आला आहे. विशेषत: पुढे काय असा प्रश्न प्रेक्षकांना पडावा आणि नवीन नवीन प्रसंगाची मांडणी करून, त्यांची सुंदर खुलावट करून प्रेक्षकांना अनिल रानडे यांनी गुंतवून ठेवावे, अशी फार्सला अभिप्रेत असलेली रचना जमून आल्याने रानडे यांची कामगिरी उत्तम आहे हे मान्य करावेच लागते.

लेखकाच्या या लिखाणामध्ये खऱ्या अर्थाने चैतन्य भरतो तो दिग्दर्शक. दिग्दर्शक केशव घुले यांनी नारायणरावांची भूमिका-तर उत्कृष्ट केलीच, पण दिग्दर्शक या नात्याने पडणारी जबाबदारीही समर्थपणे पेलली. 'फार्स' खुलवण्यासाठी आव-श्यक गुण असलेला कलावंतांचा संच त्यांना मिळाला आणि त्यांच्याकडून अचूक ते काढून घेण्यात घुले यशस्वी झाल्याने प्रयोग छान रंगला. स्पर्धेतील दोन उत्तम

कलावंत या नाटकात पहावयास मिळाले. शीला दाणी (लीला) आणि शीला बिर्जे (उषा) या कलावंताचे वैयक्तिक यश फार मोठे होते. अन्य कलावंत उणे नव्हतेच.

मी अनिकेत सहस्त्रबुद्धे

नाटकाची प्रकृती वेगळी असली तरी दुसऱ्या क्रमांकावर हक्क सांगण्याइतका रंगलेला प्रयोग म्हणून सरस्वती मंदीर नटसंघ या संस्थेच्या 'मी अनिकेत सहस्त्रबुद्धे' या नाटकाची दखल घ्यावी लागेल.

मूळ एकांकिकेचा सुरेख विस्तार करून श्री. सु. वि. पारखी यांनी हे नाटक लिहिले आहे. रेल्वे अपघातामध्ये मृत झालेल्या अनिकेत सहस्त्रबुद्धेच्या अफाट संपत्तीची मालकी त्याच्या पत्नीकडे येते. वयाने तरुण असलेली मीनाक्षी भांबावून जाते. अनिकेतचा मित्र हिशेबी अडाखे बांधून तिच्या या भांबावलेल्या अवस्थेचा फायदा घेतो. व्यवसायाने बॅरिस्टर असलेल्या या हेगडेशी विवाहबद्ध होण्याचा निर्णय मीनाक्षी घेते. आणि नेमका याच वेळी एक इसम घरामध्ये घुसून आपण अनिकेत सहस्त्रबुद्धे असल्याची घोषणा करतो. अंक संपतो. प्रकरण न्यायप्रविष्ठच होते. गुंतागुंत वाढत जाऊन अखेर नाट्यपूर्ण शेवट होतो. वैद्यकीय शास्त्राच्या विकसन शीलतेची झेप किती मोठी असू शकेल, याची कल्पना येते.

सरस्वती मंदिरच्या कलाकारांपैकी रंगा संत (अनिकेत) आणि अशोक जोशी (बॅरिस्टर हेगडे) हे त्या त्या भूमिकांना छान न्याय देऊन गेले. न्यायाधीशाच्या खुर्चीत बसलेल्या माधव आपटे यांची सहजता वाखाणण्यासारखी होती. शाम पटवर्धन (मुनीमजी) यांच्या संवादातील सहजता हालचालीमध्ये आढळली नाही. कित्येक वेळा त्यांच्या हालचाली अकारण वाटल्या. श्रीकांत पटवर्धन (विश्वास) व डॉ: तिरोडकर (श्रीनिवास तोफखाने) हे कलावंत ठीक वाटले. तोफखाने यांचे व्यक्तिमत्त्व भूमिकेला साजेसे होते. पुरुष कलावंतांच्या तुलनेत रंजना ओक (मीनाक्षी), भारती ओक (डॉ. कुंदा गोडबोले) व सौ. सुलभा जोशी (सौ. सुमित्रा कदम) या तिन्ही स्त्री कलावंत कमी पडल्या. मात्र त्यांनी परिश्रम घेतल्याचे प्रकर्षाने जाणवले.

अनिकेतच्या घराचा भाग व कोर्टाची रचना, यांची मांडणी पटणारी, गरज पूर्ण करणारी होती. मात्र निर्मितीच्या तांत्रिक बाबींवर कुठेही अवाजवी भर दिल्याचे जाणवले नाही. स्पर्धेसाठी स्पर्धेच्या जिद्दीने केलेला एक आखीव प्रयोग पाहिल्याचे समाधान अनिकेत सहस्त्रबुद्धे हे नाटक निश्चितपणे देऊन गेले.

परिश्रमपूर्वक नाटके दिग्दर्शित करणाऱ्या हौशी क्षेत्रातील मंडळींमध्ये अनंत ओक आणि मधू जोशी यांचा समावेश करावा लागेल. अनंत ओक यांनी दोन वर्षांखाली विजय तेंडूलकर यांचे 'श्रीमंत' हे नाटक स्पर्धेमध्ये मोठ्या जिद्दीने सादर केले होते. यंदा हेच नाटक मधू जोशी यांनी स्पर्धेत उतरवले. दोघांच्या हाताळणीत

मध्ये तफावत असल्याचे प्रकर्षाने जाणवले. मला स्वत:ला ओकांचे श्रीमंत जास्त आवडले होते. त्यांचा कलाकारांचा संचही जास्त ताकदीचा होता. मधू जोशी यांच्या 'श्रीमंत'मध्ये कलावंतांची हाताळणी काळजीपूर्वक केल्याचे जाणवले. कलावंतांच्या हालचाली अतिशय रेखीव होत्या. मधू जोशी यांची कांपोझीशन्स सुंदर होती. परंतु प्रयोगाचा 'Total Impact' जितक्या प्रभावीपणे उमटला जाणे आवश्यक होते तितकी सखोलता या प्रयोगाला नव्हती. परिश्रमपूर्वक बसवलेला 'श्रीमंत' नाटकाचा आकर्षक प्रयोग असे या प्रयोगाचे वर्णन करता येईल.

ललित कला भवन व कामगार कल्याण केंद्र यांच्या वतीने सादर करण्यात आलेल्या या प्रयोगामधील वासुदेव पणशीकर (दादासाहेब) व सौ. चारुलता मावळणकर (मालिनीबाई) यांचा संयमित अभिनय दीर्घकाळ लक्षात राहील. राजू मेहेंदळे (श्रीधर) यांनी काम मन लावून केले. परंतु आत्मविश्वासाचा अभाव असल्याने पहिल्या अंकामध्ये ते बुजल्यासारखे वाटले. त्या मानाने त्यांनी दुसरा व तिसरा अंक चांगला केला. शरद पत्की यांचा 'भाऊ' पण असा आस्ते आस्ते सुधारला. अरुण नातू (डॉक्टर) व सौ. शोभा पत्की (मथू) यांना आपल्या भूमिका उमगल्या नसाव्यात. ही दोन पात्रे जास्त ताकदीची असती तर प्रयोगयश फार उंचावले असते. निर्मितीची बाजू ठीक सांभाळली गेली. प्रकाशयोजना कौशल्याने केली होती. प्रकाशयोजना ही नाट्य खुलवणारी एक महत्त्वाची बाब असल्याची संबंधितांना जाणीव असावी.

'काका माणसात येतो'

नाट्यप्रयोगांवरील तंत्राचे वर्चस्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. तंत्रसफाई सांभाळण्याचा खर्च प्रतिदिनी वाढतो आहे. स्पर्धेतील नाटकांमधूनही तंत्रवर्चस्वाचा प्रभाव वाढत असल्याचे दिसून येते. तांत्रिक सफाई सांभाळण्याची कसरत मर्यादित आर्थिक ताकदीमुळे सर्व संस्थांना सांभाळता येत नाही. आणि मग ही आर्थिक ताकद ज्या संस्थांजवळ आहे त्या कलोपासक, पी. डी. ए. किंवा भरत नाट्यसारख्या संस्थांच्या बाबतीत तांत्रिकदृष्ट्या परिपूर्ण निर्मिती ही फार मोठी जमेची बाजू ठरून जाते व उत्तम नटसंघ असल्याने भरत नाट्य संशोधन मंदिराने सादर केलेले 'काका माणसात येतो' हे गो. नी. दांडेकरांचे नाटक रंगू शकले असते. परंतु गो. नी. दांडेकरांचे या नाटकाचे लिखाण इतके सामान्य की त्यापुढे वर सांगितलेल्या जमेच्या बाजू फिक्या पडल्या.

नाट्यलेखनाचे एक स्वतंत्र तंत्र असते. कसलेल्या लेखकालाही नाट्यलेखनाची भट्टी जमवता येईलच असे सांगता येत नाही. गो. नी. दांडेकरांच्याबाबतीत यावेळी नेमके हेच घडले आहे. कथा, कादंबरीच्या धाटणीवर नाटक लिहून चालणार नाही, आणि कदाचित असे नाटक वाचायला बरे वाटले, तरी त्याचा प्रयोग रंगणार नाही.

काका माणसात येतो–हे नाटक लिखाणाच्या दृष्टीने रटाळ, गतिहीन आहे. या

नाटकामध्ये कथानक असे फार थोडे. कोकणामध्ये स्थिरावलेल्या एका कुटुंबात घडलेली घटना त्यांनी तीन अंक भर विस्ताराने सांगितली आहे. एवढासा जीव असलेली ही कथा अकारण लांबवल्याने प्रयोग फार कंटाळवाणा होतो.

अनंत ओक यांच्या मार्गदर्शनाखाली सर्वच कलावंतांनी उत्कृष्ट कामे केली. निर्मितीच्या सर्व बाजू व्यवस्थित संभाळल्या गेल्या. परंतु कथानक आणि घटना यापेक्षाही वातावरणाला प्राधान्य देणाऱ्या या नाटकाचा प्रभावी ठसा उमटणे शक्यच नव्हते. त्यातल्यात्यात सुदैवाची बाब इतकीच, की तिसऱ्या अंकाला थोडा फार तरी वेग होता. प्रारंभीचा काही भागही ठीक वाटला. परंतु वातावरण प्रस्थापित झाल्यावर आणि व्यक्तिरेखा स्थिरावल्यावर कथानक पुढे सरकलेच नाही. आणि त्यामुळे रंगत चढलेला प्रयोग उतरणिला लागला.

हौशी कलाकारांचे प्रयत्न

स्पर्धेमध्ये उतरलेली सर्वच मंडळी तशी हौशी असली तरी वर ज्यांच्या प्रयत्नांची दखल घेतली आहे, त्यापैकी काही संस्थांनी व व्यक्तींनी आपल्या व्यासंगाने आणि नाट्याशी असलेल्या सततच्या संपर्काने इतकी उंची गाठली आहे, की त्यांना हौशी म्हणणे तितकेसे मानवणारे नाही. केवळ हे त्यांच्या उपजीविकेचे साधन नाही म्हणून त्यांना हौशी म्हणायचे. आता ज्या नाटकांची दखल घ्यायची आहे त्यामध्ये मात्र ज्यांना हौशी म्हणता येईल, असे नटसंघ, आणि कलावंत आहेत. या मंडळींची प्रयत्न करण्याची तयारी आहे. नवीन शिकण्याची उमेद आहे. स्पर्धेतील यशो सोपानापर्यंत आपण आत पोचू शकत नसलो, तरी ते आपले ध्येय आहे असे ठरवून त्या दृष्टीने सुधारणा करीत वाटचाल करण्याची तयारी आहे. अशा या दुसऱ्या गटामध्ये अग्रस्थानी आहे, आराधना नाट्यसंघ.

या संघाने या वर्षी वेधक कल्पनेवर आधारलेले 'असंच आणि इतकेच' या नाटकाचा प्रयोग सादर केला. मृत्यूनंतर जर विकार विरहित अवस्था प्राप्त होणार असेल तर तशा अवस्थेत शांती मिळू शकेल काय ? या सखोल विषयातील गुंता-गुंतींच्या प्रश्नांना पुन्हा एकदा नव्या स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. त्याला नवीन काही सांगायचे नाही. नाटकाचे नावच मुळी 'असच आणि इतकच' असे आहे. अशा या नाटकाची निर्मितीची बाजू वर ज्या नाटकांची दखल घेतली, अशा अ वर्गातील नाटकांच्या निर्मिती तंत्राशी जवळीक करणारी होती अपवाद फक्त प्रकाश योजनेचा. कलावंतांचा दर्जा दुय्यम प्रतीचा होता. तथापी कलाकारांना आपल्या कुवतीची जाणीव होती आणि प्रयोगामागे परिश्रम होते.

यंदा प्रथमच स्पर्धेमध्ये येत असलेल्या नाट्यवृंद या संघाने 'नवरा हवा तात्पुरता' हे विनोदी फार्सिकल नाटक स्पर्धेमध्य उतरवले. आणि स्नेहसंमेलनातील नाट्यप्रयोग सादर करणाऱ्या मंडळींमध्ये जो उत्साह असतो, तशा उत्साहाने प्रयोग सादर केला. नारायण भावे, या गुणी नटाने प्रयोगाला मार्गदर्शन केले. प्रेक्षकांनी

प्रयोगाचे स्वागतही चांगले केले. स्पर्धा संपल्या प्रयोग होऊन गेला. लक्षात राहिले ते विद्या काळे (नयना) दत्ता लिमये (नारायण) व श्रीकांत मुळे (बगाराम) हे कलावंत. वाढलेल्या अपेक्षा पूर्ण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आहे.

कलामंदिर या संस्थेच्या ' आम्ही आपले उगाच ' या नाटकातील शशिकांत बडवे यांची वा. वा. कुलकर्णींची भूमिका अशीच स्मरणात राहील. सुहासचंद्र देसाईही कलाकार म्हणून ठीक वाटले. दिग्दर्शन त्यांनी दुसऱ्या कुणाकडे सोपवले असते तर बरे झाले असते. ' आम्ही आपले उगाच ' चा विषय भिडणारा असला तरी चुकीच्या रचनेमुळे लिखाण सपक ठरले.

औद्योगिक ललित कला मंडळाच्या ' सावट ' बाबत खूप अपेक्षा होत्या. परंतु या मंडळींनी निराशा केली.' सावट ' चे कथानक तसे वेगळे व इंटरेस्टिंग वाटले. संवाद बेताचे आहेत. तथापि ताकदवान नटसंघ हा प्रयोग अधिक रंगवू शकला असता.

हौशी मंडळीच्या या गटामध्ये अखेरच्या पातळीवर आहेत हौशी कलाकार संघाचे कलाकार. ' काळ चालला पुढे पुढे' या नाटकामध्ये दोन पिढ्यातील संघर्षाची मांडणी बालबोध स्वरूपात केली आहे. सर्वसाधारणपणे रंगभूमीवर न येणाऱ्या अनेक महिला या नाटकामध्ये पहावयास मिळाल्या. काही घरेलू प्रसंगही छान खुलवले होते. शशिकला मोघे (सरस्वती) सुषमा जोशी (रश्मी) या दोन कलाकार बऱ्या होत्या. ' पुरुष कलावंत नसलेले स्पर्धेतील एकमेव नाटक ' हे या प्रयोगाचे अखेरचे वैशिष्टय.

सर्वसाधारणपणे महाविद्यालयाचे कलावंत या स्पर्धेमध्ये उतरत नाहीत. परंतु शेतकी महाविद्यालयाचे कलावंत या वर्षी ' फुलला वसंत दारी ' हे नाटक घेऊन स्पर्धेमध्ये आले. सुंदर मी होणार, आणि तुझे आहे तुजपाशी या नाटकातील कल्पनांना थोडी फार वेगळेपणाची फोडणी देऊन आबासाहेब नदाफ यानी हे नाटक लिहिले आहे. नेपथ्याच्या बाबतचा काही भाग सोडला तर प्रयोग अतिशय घाणेरडा झाला. शोभाचे काम करणाऱ्या सुषमा जोशी यांनी रिसीव्हर न उचलता दोन वेळा फोन करून प्रेक्षकांची ' उपरोधिक ' टाळी घेतली. अन्य कलावंतांसंबंधी तरी काय लिहावे. स्पर्धेमध्ये जी अतिशय सामान्य मंडळी रंगसंचावर येऊन गेली, त्यापैकी अनेकांचा समावेष या नाटकात होता. सिद्धनाथ चोपडे (डॉ. श्रीरंग माने) कशासाठी रंग लावून आले ते त्यांचे तेच जाणोत. स्पर्धेच्या दृष्टीनें अतिशय सामान्य ठरलेले दोन अन्य नाट्य प्रयोग म्हणजे संपदा थिएटर्सचे ' आभाळा आधार कुणाचा ' आणि संस्कृतकलामंदिराचे ' चाफा बोलेना '. ही मंडळी नाट्य निर्मिती आणि अभिनय, यांचे पुरेसे ज्ञान नसताना स्पर्धेमध्ये कशासाठी उतरतात, हे त्यांचे तेच जाणोत.

स्पर्धा संपल्या निकाल जाहीर झाल्यावर ' फायनल्स ' ची तयारी सुरू होईल. आणि तिथे दोन विजयी नटसंघांची कसोटी लागेल. नाट्य वर्तुळामध्ये चैतन्य निर्माण करणारा हा सोहळा संपल्याची हूरहूर दीर्घकाळ टिकून राहील. ◻ ◻ ◻

राबतो आहे. तुमचा मुलगा कॉलेजमध्ये डॉक्टरी शिकत आहे. तुमच्या सालदार भावाचा मुलगा तुमची गुरं राखत आहे. तुम्ही मोठ्या वाड्यात राहता, त्या भावाला चंद्रमोळी खोपटच नशिबी आलं आहे. हा बंधुभाव चांगला आहे !

अशा चर्चा चालत आहेत व तेथील परिस्थिती हाताळण्याचा प्रयत्न होत आहे. शिबिरात सर्वांनी जमिनीची मागणी केली. त्याचप्रमाणे या भागात मोठे जमीनदार आहेत. सीलिंग कायद्यातून त्यांनी आपल्याला बचावून घेतले आहे. आता नवीन होऊ घातलेले कौटुंबिक सीलिंग गरिबांकडे पाहून व्हावे. पूर्वीप्रमाणे कायद्यापूर्वी पळवाटा काढण्याची सवलत सरकारने आता देऊ नये अशीही चर्चा शिबिरांत झाली. सरकारने आपल्याकडील जमिनीही वाटाव्यात. पाटीलवाडीची जमीन सरकारी आहे. ती भिल्लांना मिळायची. परंतु शेती व पशुसंवर्धनासाठी ती शेतीतज्ज्ञ पाटलांना मिळाली. आता तेथे प्रयोगही नाहीत व लोकांना काही उपयोगही नाही. मग एवढी जमीन पाटलांकडे राहावीच कां ? ती जमीनही भूमिहीन शेत-मजुरांना मिळावी अशीही अनेकांनो मागणी केली.

आज येथला भिल्ल कंगाल आहे. त्याला जमीन मिळाली तर ती त्याच्याकडे राहणार कशी, पूर्वीप्रमाणेच तो जमीन गमावून बसेल असे सर्वांना वाटते. भिल्ल मात्र आता आपल्याला जमीन मिळाली तर ती आपण प्राणपणाने कसू असा निर्धार जाहीर करत आहेत. यातून मार्ग काढावा याची शिबिरात खूप चर्चा झाली. शिबिराला मुंबईचे दाते इंजिनिअर उपस्थित होते. त्यांनी आपलं अनुभवी मार्गदर्शन शिबिरार्थींना केले. महाराष्ट्रातला छोटा शेतकरी कंगाल राहिला आहे. तो आपल्या शेतात राबराब राबतो. परंतु पुरा पडत नाही. तीन पंचवार्षिक योजना संपल्या. त्या या छोट्या शेतकऱ्यांपर्यंत पोचल्याच नाहीत. या एकाकी पडलेल्या छोट्या शेतकऱ्याला संघटित करून आधुनिक विज्ञानाच्या साहाय्याने त्याची शेती पिकावी, उत्पादन वाढावे, त्याच्या शेतीला पाणी मिळावे, जोड धंदे मिळावेत असा विचार दात्यांच्या मनात गेली, दोन तीन वर्षे सुरू आहे. आबासाहेब करमरकर व इतरांचेही त्यांना साहाय्य आहे. या भागातली पपिस्थिती ऐकून श्री. दाते शिबि-राला आले. शिबिरात तरुणांना घेऊन ते बसले व शेती सुधारणा कशी करता येईल ते त्यांनी सांगितले. त्यांचे विचार ऐकून लोकांना हायसं वाटलं. या भागा-तली दोन-तीन गावे निवडून दाते व त्यांचे सहकारी यांनी अधिक घनिष्ट संबंध या भागात निर्माण करावेत अशी अपेक्षा अनेकांनी व्यक्त केली. यामुळे छोटा शेतकरी प्रगती करील, इतरांना त्याचे अनुकरण करता येईल व आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरही थांबेल.

—क्ष

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे साप्ताहिक, संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक श्री. ग. माजगावकर यांनी साप्ताहिक मुद्रण, १०२५ सदाशिव पेठ, पुणे ३० येथे छापून १०२५ सदाशिव पेठ, पुणे येथील संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले. सं. श्री. ग. माजगावकर

....' रुपया पुस्तक ' योजनेसंबंधी आणखी थोडे

' रुपया पुस्तक ' योजनेची मुदत १ नोव्हेंबर ते १५ डिसेंबर १९७१ पर्यंत आहे.

योजनेत सहभागी होणाऱ्यांनी पाच वर्षांची वर्गणी रुपये शंभर फक्त प्रथम जमा करावयाची आहे. म्हणजे ' माणूस ' अंक पाच वर्षांसाठी चालू राहील.

रक्कम मनीऑर्डरने किंवा ड्राफ्टने ' साप्ताहिक माणूस ' या नावावर पाठवावी. चेक असल्यास एक रुपया वटणावळ अधिक पाठवणे अवश्यक आहे. सोबतच्या पत्रात ' रुपया योजना ' असा स्पष्ट खुलासा असावा.

वर्गणी जमा झाल्यावर ' रुपया पुस्तक ' योजनेतील पहिल्या पाच पुस्तकांच्या गटाचे (पुरंदरे वाङ्मय) वाटप तावडतोब होईल.

कार्यालयात शंभर रुपये रोख वर्गणी वरील मुदतीत भरणाऱ्यास या योजनेतील ' पुरंदरे ' गटाची पाच पुस्तके प्रत्येकी एक रुपया याप्रमाणे पांच रुपये किंमत वेगळी जमा केल्यावर जागच्याजागीच देण्यात येतील.

या पुस्तकांचा पाठवणी खर्च (टपाल व पॅकिंग इत्यादी) वर्गणीदारांनी भरावयाचा आहे. हा खर्च अधिक प्रत्येकी एक रुपया प्रमाणे होणारी पाच पुस्तकांची पाच रुपये ही किंमत मिळून एकूण रकमेची व्ही. पी. वर्गणीदारांकडे जानेवारी अखेर पाठवली जाईल. ही व्ही. पी. सोडवून घेण्याचे बंधन वर्गणीदारारांवर आहे.

योजनेतील दुसऱ्या पाच पुस्तकांचा गट एक किंवा दोन हप्त्यात ऑक्टोबर १९७२ पूर्वी वर्गणीदारांच्या हाती पडेल. पुस्तके घेताना प्रत्येकी रुपया याप्रमाणे होणारी किंमत वर्गणीदारांनी भरावयाची किंवा सोसावयाची आहे. टपाल पॅकिंग इ. खर्च वर्गणीदारांकडे.

' सलामी योजना ' व ' रुपया योजना ' या दोन स्वतंत्र योजना असल्याने या दोन्ही योजनेतील पुस्तकांचे गट वेगवेगळे आहेत. गटातील पुस्तकांची अदलाबदल होऊ शकणार नाही.

' माणूस 'चे चालू वार्षिक वर्गणीदार पुढील पाच वर्षांसाठी शंभर रुपये वर्गणी भरून या ' रुपया पुस्तक ' योजनेत सहभागी होऊ शकतील.

साप्ताहिक माणूस, नागनाथपाराजवळ, १०२५ सदाशिव पेठ, पुणे ३० / दूरध्वनी : ५७३५९

MANOOS (Weekly) : 50 Paise : Regd. No. MH 649

हे सुरसरिते सिंधू !

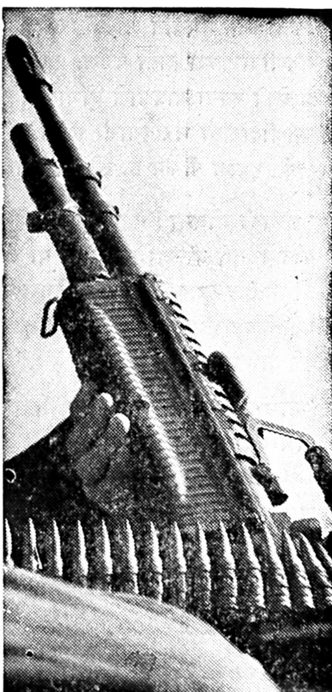

जिच्या काठावर
आमच्या प्राचीनतम
वेदर्षींनी ऋचांची
पहिली सामगायने
गायिली, जिच्या
पुण्यसलिलांही आपल्या
संध्यावंदनातील अर्घ्ये
दिली आणि जिला
अत्यादराने वेदातील
देवतांमध्ये स्थान देऊन
तिच्यावर सुंदरातील
सुंदर सूक्ते रचली
त्या तुला, हे अंबितमे,
नदीतमे, देवितमे, सिंधू
आम्ही कधीही
विसरणार नाही.

— सावरकर